

Галерэя чалавечай думкі

Рэнэ Дэкарт

**Развагі аб метадзе
як правільна накіроўваць свой розум
і шукаць праўду ў навуках**

René Descartes

Discours de la méthode

**pour bien conduire sa raison
et chercher la vérité dans les sciences**

Leyde
De l'imprimerie de Ian Maire
1637

Рэнэ Дэкарт

Развагі аб метадзе
як правільна накіроўваць свой розум
і шукаць праўду ў навуках

Мінск
Выдавец Зміцер Колас
2007

УДК 821.124-92
ББК 84(0)4
Д 94

Серыя заснаваная ў 2001 годзе

Пераклад з французскай *Эміцера Коласа*

*На вокладцы выкарыстаная гравюра Андрэя Фядорчанкі
«Калегі ніяк не могуць развітацца».*

ISBN 978-985-6783-32-9

©Колас Эм., пераклад на беларускую
мову, 2006
©Афармленне. Выдавец Эміцер
Колас, 2006

Калі гэтыя развагі пададуцца занадта доўгімі, каб быць прачытанымі за раз, то іх можна падзяліць на шэсць частак. Тады ў першай частцы мы знойдзем разнастайныя разважанні адносна навук. У другой — галоўныя правілы метаду, распрацаванага аўтарам. У трэцяй — некаторыя правілы маралі, якія аўтар вывеў з гэтага метаду. У чацвёртай — довады, з дапамогай якіх ён даказвае існаванне Бога і чалавечай душы і якія складаюць падмурак яго метафізікі. У пятай — шэраг разгледжаных ім пытанняў фізікі і, у прыватнасці, тлумачэнне руху сэрца і некаторых іншых складаных момантаў, якія тычацца медыцыны, а таксама адрозненне паміж нашай душой і душою жывёлы. І ў апошняй — што, на аўтараву думку, патрэбна, каб прасунуцца далей, чым у былыя часы, у даследаванні прыроды, а таксама тыя прычыны, якія прымусілі яго пра гэта напісаць.

Раздзел першы

Здаровы розум, ці глузд, ёсць рэччу, якая найбольш удала размеркаваная ў гэтым свеце; бо кожны лічыць сябе надзеленым ёю настолькі, што нават тыя, каго найбольш цяжка здаволіць ува ўсім іншым, звычайна не выказваюць жадання мець яе больш, чым маюць. Пры гэтым неверагодна, каб усе памыляліся: хутчэй гэта сведчыць, што здольнасць разважаць правільна і адрозніваць праўдзівае ад фальшывага — у чым, уласна, і заключаецца тое, што называюць здаровым розумам, або разважнасцю, — ад прыроды аднолькавая ва ўсіх людзей, а таксама што разнастайнасць нашых меркаванняў паходзіць не ад таго, што адны разважнейшыя за іншых, а ад таго, што мы накіроўваем нашыя думкі рознымі шляхамі і бярам пад увагу не адны і тыя самыя рэчы. Бо мець добры розум недастаткова, галоўнае — правільна яго ўжываць. Самыя вялікія душы здольны на самыя вялікія заганы, гэтак сама як і на самыя вялікія дабрадзействы, а тыя, хто ідзе вельмі павольна, могуць прайсці наперад нашмат далей, заўсёды трымаючыся простаў дарогі, чым тыя, хто бяжыць ды ад яе аддаляецца.

Што да мяне, то я ніколі не прэтэндаваў, што мой розум дасканалейшы, чым бывае звычайна; часта я нават сам хацеў бы мець такую жвавасць думкі, ці такую

яснасць і выразнасць уяўлення, ці такую шырыню і надзейнасць памяці, якія бываюць у некаторых іншых. А апроч гэтых, я не ведаю больш ніякіх якасцяў, якія спрыялі б дасканаласці розуму; што ж да разумнасці, або разважнасці,— а яна і ёсць той адзінаю рэччу, якая адрознівае нас ад жывёлаў,— дык тут я хачу верыць, што яна ў поўнай меры маецца ў кожнага, і я згодны з агульнаю думкай філосафаў, якія кажуць, што адрозненні ў большы ці меншы бок бываюць толькі паміж выпадковымі фактарамі, але не паміж формай, ці прыродай, індывідаў аднаго роду.

Аднак не пабаюся сказаць, што мне вельмі, пашчасціла яшчэ ў юнацтве трапіць на такія шляхі, якія прывялі мяне да разважанняў і высноваў, з дапамогай якіх я выпрацаваў свой метады і цяпер дзякуючы яму, як мне здаецца, маю магчымасць прыступка за прыступкай павялічваць свае веды і паступова давесці іх да той найвышэйшай ступені, якой ім дазваляць дасягнуць мой пасрэдны розум і кароткая працягласць жыцця. З дапамогаю гэтага метаду я ўжо сабраў такі плён, што — нават калі, ацэньваючы самога сябе, я заўсёды стараюся схіляцца хутчэй да скептыцызму, а не самаўзвышэння, і, аглядаючы філасофскім позірмам усе разнастайныя людскія дзеі і справы, не бачу амаль ніводнай, якая не здавалася б мне марнай і бескарыснай,— нават пры гэтым я не магу не адчуваць найвышэйшага задавальнення ад поспеху, якога, на маю думку, я ўжо дасягнуў у пошуку

праўды і яшчэ маю надзею дасягнуць у будучыні, і асмельваюся нават меркаваць, што калі сярод чыста чалавечых заняткаў ёсць нейкі сапраўды добры і важны, дык гэта той, які выбраў я.

Зрэшты, можа быць, я памыляюся і лічу за дзямен-ты і золата тое, што ёсць усяго толькі драбчкімі шкла і медзі. Я ведаю, наколькі мы схільныя да аблуды, калі нешта тычыцца асабіста нас, і з якім недаверам трэба ставіцца да ацэнак сяброў, якія нас хваляць. Але ў гэтых развагах я дазволю сабе паказаць шляхі, якімі ішоў, і, як на карціне, намалюю сваё жыццё, каб кожны мог скласці аб ім сваё меркаванне, а я, даведаўшыся з агульнае пагалоскі аб думках, якія мае развагі выклікалі, скарыстаю іх у якасці новага сродку самаадукацыі, дадаўшы яго да ліку тых, якія звычайна ўжываю.

Такім чынам, мой намер — не навучыць тут метаду, якога кожны павінен трымацца, каб правільна накіроўваць свой розум, а толькі паказаць, якім чынам я сам стараўся накіроўваць свой. Хто бярэцца даваць настаўленні іншым, павінен лічыць сябе спрытнейшым за тых, каго настаўляе, а калі нават у найменшай драбніцы ён схібіць, то будзе варты справядлівага ганьбавання. Але, прапануючы гэты тэкст як хіба што звычайную гісторыю або, калі вам больш даспадобы, як апавяданне, дзе сярод прыкладаў, якім можна наследаваць, можа быць, вы знойдзеце і шмат такіх, якіх трымацца не варта, я спадзяюся, што каму-небудзь ён

будзе карысны, не пашкодзіўшы пры гэтым нікому, і што ўсе будуць мне ўдзячныя за маю шчырасць.

Я з дзяцінства быў узгадаваны навукамі, і як бо мяне запэўнівалі, што праз іх можна здабыць ясныя і надзейныя веды пра ўсё карыснае ў жыцці, мне вельмі рупіла ўсе іх вывучыць. Але як толькі я завяршыў курс навучання, у канцы якога чалавека звычайна залучаюць у шэрагі знаўцаў, я цалкам перамяніў сваю думку: я настолькі заблытаўся ў сумненнях і аблудах, што мне пачало здавацца, быццам адзіная карысць, якую я вынес са свайго шчыравання ў вучобе, заключаецца хіба толькі ў тым, што я кожны раз усё больш пераконваўся ў сваім невуцтве. І пры гэтым я вучыўся ў адной з найславуцейшых еўрапейскіх школаў і меркаваў, што калі на зямлі і ёсць вучоныя людзі, дык яны мусяць быць менавіта тут. Я вывучаў усё, што вывучалі іншыя, і нават, не здаволіўшыся ведамі, якія нам прапаноўвалі, перагартваў усе кнігі, якія мне трапляліся ў рукі і ў якіх даваліся звесткі, што лічыліся самымі цікавымі і самымі рэдкімі. Разам з тым я ведаў, што думаюць пра мяне іншыя, і не заўважаў, каб яны адцэньвалі мяне ніжэй за маіх сунавучэнцаў, хоць сярод іх былі некаторыя, каму было прадвызначана неўзабаве заняць месцы нашых настаўнікаў. Дый урэшце, наш век здаваўся мне не меней квітнеючым і багатым на разумныя галовы, чым любы папярэдні. Усё гэта дало мне свабоду судзіць па сабе пра ўсіх іншых і думаць, што нікай такой навукі, якой мяне некалі абнадзеілі, ва ўсім свеце няма.

І ўсё-ткі я высока цаніў практыкаванні, якімі займаюцца ў школах. Я ведаў, што мовы, якія ў іх вывучаюць, патрэбны для разумення старажытных кніжак; што элегантныя павароты літаратурнай фантазіі абуджаюць розум; што памятныя гістарычныя ўчынкі яго ўзвышаюць і што шырокае азнаямленне з імі спрыяе фармаванню поглядаў; што чытанне добрых кніг падобна да размовы з найбольш пачэснымі людзьмі мінулых стагоддзяў, якія былі іх аўтарамі, прытым размовы глыбока прадуманай, у якой яны адкрываюць нам найлепшыя свае думкі; што красамоўства валодае непараўнальнымі сілай і прыгажосцю; што паэзія нясе ў сабе найчароўнейшую далікатнасць і зграбнасць; што матэматыка дорыць вельмі дасціпныя вынаходніцтвы, якія могуць быць вельмі карыснымі не толькі дзеля задавальнення цікаўных, але і дзеля спрашчэння рамёстваў і памяншэння чалавечай працы; што сачыненні, у якіх гаворыцца аб маралі і нормах, утрымліваюць шмат карысных настаўленняў і заклікаюць да дабрадзейнасці; што багаслоўе вучыць, як дасягнуць нябёсаў; што філасофія дае ўменне гаварыць праўдападобна пра самыя розныя рэчы і выклікаць пачуццё павагі ў менш абазнаных; што юрыспрудэнцыя, медыцына і іншыя навукі прыносяць пашану і багацце тым, хто імі займаецца, і што, нарэшце, карысна азнаёміцца з усімі галінамі ведаў, нават тымі, якія грунтуюцца збольшага на аблудах і прымхах, каб ведаць ім сапраўдную цану і не быць імі падманутым.

Але я меркаваў, што аддаў ужо дастаткова часу на мовы, а нават і на чытанне старажытных кніг з іх гісторыямі і фантазіямі. Бо весці размовы з пісьменнікамі мінуўшчыны — амаль тое самае, што вандраваць. Карысна мець пэўныя веды пра норавы розных народаў, каб разважлівей меркаваць пра свае ўласныя і не лічыць усё, што не супадае з прынятым у нашай краіне, бязглузым і смешным, як робяць зазвычай людзі, якія нічога не бачылі. Але ж калі траціш занадта часу на падарожжы, то ўрэшце робішся чужы на радзіме, а калі надта цікавішся справамі мінулых часоў, то звычайна цалкам страчваеш абазнанасць у падзеях сучасных. Дый апроч таго, літаратурныя байкі нярэдка прымушаюць паверыць у сапраўднасць дзеяў, якія такія зусім не з'яўляюцца, і нават самыя праўдзівыя гісторыі, якія не перайначваюць і не перабольшваюць значэнне падзеяў з мэтай зрабіць іх болей вартымі прачытання, тым не менш, амаль заўсёды прапускаюць найбольш ганебныя і найменш вартыя ўхвалы абставіны, у выніку чаго ўсё астатняе паўстае не такім, як ёсць, а тыя, хто спрабуе дастасаваць маральнасць сваіх учынкаў з такімі ўзорамі, рызыкуюць пачаць капіяваць недарэчныя паводзіны вандроўных рыцараў з нашых раманаў і ставяць перад сабою мэты, якія перавышаюць іх сілы.

Я высока паважаў красамоўства і любіў паэзію, але меркаваў, што і адно, і другое — больш падарунак розуму, чым плён вучэння. Тыя, хто вызначаецца мац-

нейшай разважлівасцю і ўмее дакладней скіроўваць свае думкі, каб зрабіць іх яснейшымі і даходлівейшымі, заўсёды хутчэй могуць пераканаць у тым, што прапануюць, нават калі гавораць толькі па-ніжнебрэтонску і ніколі не навучаліся рыторыцы; а тыя, хто вызначаецца найбольш прыязнай фантазіяй і ўмее выказваць яе з вялікай дасціпнасцю ды з разнастайнымі прыўкрасамі, немінуча будуць найлепшымі паэтамі, няхай нават майстэрства паэзіі будзе ім невядомае.

Асабліва мне падабалася матэматыка — за дакладнасць і відавочнасць сваіх довадаў, але тады я яшчэ не бачыў яе сапраўднага ўжыткавага значэння і, думаючы, што яна служыць толькі механічным рамёствам, здзіўляўся, што на такім цвёрдым і трывалым падмурку дагэтуль не пабудавана нічога болей узнёслага; і наадварот, пісанні старажытных аўтараў паганскага часу, у якіх абмяркоўваюцца асновы маралі, я параўноўваў з незвычайна раскошнымі і велічнымі палацамі, узведзенымі на пяску і твані: у іх вельмі высока ўзносіцца чалавечая дабрадзейнасць і ўнушаецца, што яна больш за ўсё ў свеце вартая павагі, але яны недастаткова вучаць, па чым гэтую дабрадзейнасць можна пазнаць, і часта называюць гэтым прыгожым словам не што іншае, як нячуласць, ці ганарлівасць, ці роспач, ці бацьказабойства.

Я шанаваў нашае багаслоўе і не менш за ўсякага іншага спадзяваўся трапіць на неба, але даведаўшыся як пра рэч цалкам пэўную, што шлях туды адкрыты

аднолькава як поўным невукам, так і самым вялікім знаўцам і што богам адкрытыя ісціны, якія туды вядуць, стаяць вышэй за нашае разуменне, я ўжо не адважыўся б разглядаць іх з маімі слабымі разумовымі здольнасцямі і меркаваў, што дзеля паспяховага іх вывучэння трэба заручыцца нейкай незвычайнай дапамогай нябёсаў і быць болей, чым чалавекам.

Пра філасофію скажу хіба толькі тое, што, усведамляючы, што на працягу многіх стагоддзяў яна гадалася найлепшымі галовамі чалавецтва, але, нягледзячы на гэта, у ёй і цяпер няма ніводнага палажэння, якое не выклікала б спрэчак, а значыць, не было б сумніўным, я не знайшоў у сабе дастатковай упэўненасці, каб спадзявацца, што дамагуся ў ёй большых поспехаў, чым астатнія; і прымаючы пад увагу, наколькі разнастайнымі могуць быць погляды на адзін і той самы прадмет у розных вучоных, тым часам як правільным сярод іх можа быць заўсёды толькі адзін, я пачаўважаць амаль за фальшывае ўсё, што было не больш як праўдападобным.

Потым, што да іншых навук, то, паколькі яны пазычаюць свае прынцыпы ў філасофіі, я меркаваў, што на такім слабым грунце немагчыма пабудаваць нічога трывалага, і ні пашанот, ні карысці, якія яны абяцалі, не было дастаткова, каб заахвоціць мяне да іх вывучэння, бо праз Боскую ласку я не адчуваў сябе ў тым становішчы, якое змушала б мяне з навукі зрабіць рамяство дзеля забеспячэння свайго дабрабыту; і

хоць я не трымаўся, на ўзор кінікаў, той пазіцыі, што славаю трэба пагарджаць, але ж і мала цаніў тую славу, якую мог бы здабыць незаслужана. Нарэшце, што да непраўдзівых вучэнняў, то, на маю думку, я быў з імі знаёмы ўжо дастаткова, каб не быць падманутым ні абяцанкамі якога-небудзь алхіміка, ні прадказаннямі астралага, ні штукарствам мага, ні выкрунтасамі ці выхвалянням тых, хто па сваёй прафесіі ўдае, быццам ведае больш, чым яму напраўду вядома.

Вось чаму, як толькі ўзрост дазволіў мне выйсці з-пад падпарадкавання маім настаўнікам, я зусім адкінуў кніжную вучобу і вырашыў шукаць толькі тую навуку, якую мог здабыць у сабе самім ці ў вялікай кнізе свету, і скарыстаў рэшту свайго юнацтва, каб падарожнічаць, бачыць двары і войскі, уваходзіць у зносіны з людзьмі рознага норава і становішча і назапасіць разнастайны досвед, выпрабаваўшы сябе ў сустрэчах, якія мне прапануе лёс, і паўсюль разважаць над спатканымі мною рэчамі, каб здабыць з усяго гэтага пэўную карысць. Бо мне здавалася, што я магу сустрэць нашмат болей праўды ў развагах кожнага, хто непасрэдна сам займаецца важнымі для яго справамі, чый вынік можа хутка яго пакараць, калі ён разважаць няслушна, чым у кабінетных мудраваннях вучонага мужа, якія ўвогуле не даюць практычнага выніку і адзіным наступствам якіх для яго можа быць хіба толькі пустая яго фанабэрыя, прычым тым большая, чым далейшымі ад агульнапрынятага

разумення будуць яго мудраванні, бо ў гэтым выпадку яму давядзецца ўжыць болей клёку і ўвішнасці, каб пастарацца зрабіць іх праўдападобнымі. Я ж заўсёды меў пільнае жаданне навучыцца адрозніваць праўдзівае ад несапраўднага, каб мець у сваіх дзеяннях ясны позірк і ўпэўнена рухацца па гэтым жыцці.

Праўда, пакуль я ўсяго толькі назіраў за нормамі іншых, я не знаходзіў у іх нічога, на што мог бы абаперціся, і адзначаў тут амаль такую самую разнастайнасць, якую раней бачыў у меркаваннях філосафаў. У выніку найбольшая карысць, якую я змог з гэтага атрымаць, заключалася ў тым, што, зважаючы, як многа з таго, што ўяўляецца нам недарэчным і смешным, з'яўляецца, тым не менш, агульнапрынятым і знаходзіць ухвалу ў іншых вялікіх народаў, я навучыўся нічому занадта не давяраць, пакуль сам не пераканаюся ў гэтым на падставе канкрэтнага ўзору ці звычай: і такім чынам я паступова пазбавіўся ад шматлікіх памылак, якія могуць захінаць нам натуральнае святло і рабіць нас менш здольнымі чуць голас розуму. Але аддаўшы некалькі гадоў на такія штудыі кнігі свету і пастараўшыся абзавесціся пэўным досведам, я аднойчы прыняў рашэнне вывучыць самога сябе і ўжыць усю сілу майго розуму, каб выбраць шляхі, па якіх я павінен рухацца, і гэта мне ўдалося, здаецца, нашмат лепш, чым калі б я ніколі не пакідаў свайго краю і сваіх кніжак.

Раздзел другі

Я быў тады ў Нямецчыне, куды мяне паклікалі абставіны, звязаныя з ваеннымі дзеяннямі, што не скончыліся і дагэтуль, і калі я вяртаўся з каранацыі імператара ў войска, пачатак зімы спыніў мяне на адной з вайсковых кватэраў, дзе, не знайшоўшы з кім пацешыць сябе размовай, але, на шчасце, не будучы турбаваны ніякімі клопатамі, ані жарсцямі, я цэлы дзень прабавіў адзін, зачыніўшыся ў добра напаленым пакоі, дзе меў ўвесь вольны час, каб аддацца сваім развагам. Адна з першых сярод іх прывяла мяне да высновы, што часта тварэнне, складзенае з мноства частак і выкананае рукою розных майстроў, не такое дасканалое, як тварэнне, над якім працаваў нехта адзін. Так, мы бачым, што будынкі, задуманыя і выкананыя адным архітэктарам, звычайна прыгажэйшыя і лепш уладкаваныя, чым тыя, якія стараліся адбудаваць многія, выкарыстоўваючы старыя мury не ў тых мэтах, дзеля якіх яны былі некалі ўзведзеныя. Гэтак сама і старажытныя селішчы, якія на пачатку былі ўсяго толькі мястэчкамі і з цягам часу сталі вялікімі гарадамі, маюць звычайна настолькі кепскую арганізацыю ў параўнанні з рэгулярна распланаванымі гарадамі, узведзенымі на раўніне адпаведна з задумай аднаго інжынера, што, хоць, разглядаючы

кожны будынак у іх паасобку, нярэдка знаходзіш, што яны вылучаюцца не меншым, а то і большым майстэрствам за іншыя, аднак калі паглядзець, як яны стасуюцца між сабой — тут малы, там вялікі — і як праз гэта вуліцы робяцца крывымі й няроўнымі, можна падумаць, што яны размясціліся так па волі выпадку, а не па волі людзей, якія паслугоўваліся сваім розумам. А калі ўзяць пад увагу, што пры гэтым заўсёды былі ўрадоўцы, якія мелі сваім абавязкам сачыць за прыватнымі пабудовамі, каб яны служылі на аздабленне горада, то адразу ўсведамляеш, што зрабіць што-небудзь ладнае, карыстаючыся толькі чужымі тварэннямі, вельмі няпроста. Гэтак сама я ўявіў сабе, што і народы, якія раней былі ў паўдзікім стане і толькі паступова прыйшлі да цывілізацыі, уводзячы свае законы выключна па меры таго, як іх змушалі да гэтага невыгоды ад безупынных злачынстваў і звадаў, не могуць мець настолькі ж добрага грамадзянскага ладу, як тыя, што выконваюць пастанаўленні якога-небудзь мудрага заканадаўцы ад самага пачатку свайго аб'яднання. Гэтак сама бясспрэчна, што і сапраўдная рэлігія, запаветы якой вызначаныя адным толькі Богам, павінна быць непараўнальна лепш зладжанаю за ўсе іншыя. А калі казаць пра чалавечыя справы, то я мяркую, што Спарта дасягнула некалі вялікага росквіту не таму, што сярод яе законаў кожны, узяты асобна, быў добры (бо многія сярод іх былі дужа дзіўнымі і нават супярэчнымі прыстойным норавам),

а толькі таму, што ўсе яны, будучы распрацаванымі адным чалавекам, былі скіраваныя да адной мэты. Гэтак сама мне падумалася, што і кніжныя навукі, прынамсі тыя, чые довады грунтуюцца толькі на верагоднасці і якія не маюць ніякіх відавочных доказаў, склаўшыся і паступова вырасшы з меркаванняў шматлікіх розных мужоў, далёка не так блізка падыходзяць да праўды, як простыя думкі, якія натуральным чынам могуць прыходзіць разважнаму чалавеку, што мае справу з рэальнымі рэчамі. І зноў-такі гэтак сама мне падумалася, што паколькі ўсе мы, перш чым стаць дарослымі, былі дзецьмі і намі доўгі час кіравалі нашы жаданні і нашы настаўнікі, якія нярэдка адны другім супярэчылі і, можа быць, як адны, так і другія, не заўсёды раілі нам найлепшае, то практычна немажліва, каб нашыя меркаванні былі настолькі ж чыстыя і грунтоўныя, якімі яны былі б, калі б мы карысталіся сваім розумам у поўнай меры ад самага моманту свайго нараджэння і заўсёды кіраваліся толькі ім.

Праўда, мы ніколі не бачым, каб у горадзе разбуралі ўсе дамы з адзінаю мэтай перабудаваць іх на іншы капыл і зрабіць вуліцы прыгажэйшымі; затое мы бачым, як многія зносяць свае маёнткі, каб іх перапланаваць, а часам нават вымушаныя гэта рабіць, калі іх падмурак не надта трывалы і яны рызыкуюць абрынуцца самі па сабе. На гэтым узоры я пераканаўся, што, мяркуючы па ўсім, практычна неверагодна, каб

асобны чалавек паставіў сабе за мэту пераўладкаванне дзяржавы з перайначваннем і перагортваннем самых яе асноваў, каб потым адбудаваць яе нанова, або нават рэфармаваць гэткім самым чынам увесь звод навук ці прыняты ў школах парадак іх выкладання; а вось што да разнастайных поглядаў, якія я на той час засвоіў і прымаў на веру, то найлепшае, што я змог зрабіць, — гэта проста зараз перастаць ім усім давяраць, каб потым паступова вярнуць свой давер толькі некаторым — або іншым і лепшым, або нават тым самым, — але ўжо пасля таго, як убачу, што яны стасуюцца з патрабаваннямі розуму. І я трывала паверыў, што такім чынам мне ўдасца нашмат лепш скіроўваць сваё жыццё, чым калі б я будаваў яго толькі на старых падвалах і абапіраўся толькі на прынцыпы, у якіх даў сябе пераканаць у юнацтве, ні разу не задумаўшыся, ці адпавядаюць яны сапраўднасці. Бо, хоць я і прадбачыў у гэтым разнастайныя цяжкасці, але яны зусім не былі неадольнымі і іх немагчыма было параўноўваць з тымі, што выяўляюцца пры пераўтварэннях самых нязначных драбніц, звязаных з грамадскім ладам. Гэтыя гмахі занадта цяжкія, каб іх падняць пасля таго, як яны рухнулі, ці нават утрымаць, калі яны пачалі калывацца, і іх падзенне заўжды разбуральнае. Апроч таго, што да іх хібаў, калі яны ёсць, — а ў тым, што большасць грамадскіх ладаў недасканалыя, няцяжка пераканацца па адной ужо іх разнастайнасці, — то, несумненна, яны ў вялікай

ступені згладжваюцца звычайкаю, якая неўпрыкмет здольная шмат якія з іх выправіць ці колькасна зменшыць, чаго немагчыма было б дабіцца ніякай прадуманаю разважнасцю; і ўрэшце, амаль заўсёды цярэць гэтыя хібы бывае нашмат лягчэй, чым іх перамены: так большакі, якія круцяцца паміж гор, робяцца ад частай язды па іх такімі ўбітымі і зручнымі, што выбіраць іх нашмат выгодней, чым ісці болей простаі дарогай, караскаючыся на вяршыні скалаў і спускаючыся на дно прорваў.

Таму я ні ў якім разе не ўхваляю вечна незадаволеная і неспакойнага характару тых, хто, не маючы ні па сваім стане, ні па нараджэнні паклікання да кіравання грамадскімі справамі, нястомна пнецца прыдумаць і правесці ў іх якія-небудзь новыя пераўтварэнні; і калі б я мог падумаць, што ў гэтым творы ёсць хоць што-небудзь, што дасць падставу западозрыць мяне ў такім шаленстве, я быў бы глыбока засмучаны, што пагадзіўся на яго публікацыю. Мой намер ніколі не сягаў далей, як перабудаваць мае ўласныя думкі і ўгрунтаваць іх на глебе, якая цалкам належыць самому мне. І хоць плён маёй працы спадабаўся мне дастаткова, каб я рашыў паказаць вам тут яго ўзор, гэта зусім не значыць, што я хачу каму-небудзь параіць яму наследаваць. Можна быць, тыя, каго Бог шчадрэй надзяліў сваёй ласкай, ставяць перад сабой і болей высокія мэты, але баюся, каб і мая не была ўжо надта смелай для многіх. Само ўжо рашэнне па-

збавіцца ад усіх меркаванняў, прынятых калісьці на веру, не з'яўляецца ўзорам, якому павінен наслідаваць кожны. Зрэшты, у цэлым у свеце можна выдзеліць толькі два лады мыслення, якім гэта ніякім чынам не падыходзіць: а менавіта, у тых, хто, уважаючы сябе за здольнейшых, чым яны ёсць, не могуць утрымацца ад паспешлівых высноваў і не маюць дастаткова цяргачы, каб упарадкавана будаваць свае думкі, у выніку чаго, аднойчы даўшы сабе волю паставіць пад сумненне ўспрынятыя прынцыпы і сысці з агульнапрынятай дарогі, яны ніколі не змогуць утрымацца на сцяжыне, якую трэба абраць, каб ісці наўпрост, а ўсё жыццё будзе кідацца з боку ў бок; а таксама ў тых, хто, — маючы дастаткова розуму або сціпласці, каб лічыць сябе ў меншай ступені здольнымі адрозніваць праўдзівае ад непраўдзівага, чым некаторыя іншыя, ад каго яны могуць павучыцца, — павінны, у сувязі з гэтым, збольшага задавальняцца і кіравацца меркаваннямі гэтых іншых, а не займацца асабістымі пошукамі лепшых высноваў.

Дый сам я, несумненна, быў бы ў ліку апошніх, калі б за ўвесь час меў толькі аднаго настаўніка і калі б мне не было знаёма, як вечна разыходзяцца меркаванні нават сярод самых вучоных. Але яшчэ ў каледжы даведаўшыся, што немагчыма прыдумаць нічога такога дзіўнага і такога малаверагоднага, чаго ўжо не было б сказана якім-небудзь філосафам; а потым у вандроўках пераканаўшыся, што ўсе тыя, чые

ўспрыманне дыяметральна адрозніваецца ад нашага, не з'яўляюцца праз гэта варварамі, ані дзікунамі і многія з іх настолькі ж разумныя, як мы, і нават больш; і прыняўшы пад увагу, што адзін і той самы чалавек са сваім адным і тым самым розумам, будучы з дзяцінства ўзгадаваны сярод французаў ці немцаў, робіцца іншым, чым быў бы, калі б увесь час жыў сярод кітайцаў ці канібалаў, і што нават у модзе на адзенне — тая самая рэч, якая нам падабалася дзесяць год таму і, можа быць, спадабаецца зноў яшчэ праз дзесяць год, сёння здаецца нам смешнай і вычварнай; так што звычай і ўзор пераконваюць нас больш за ўсякія дакладныя веды, але тым не менш большасць галасоў не ўяўляе сабой вартага чаго-небудзь доказы ў адкрыцці не зусім простых ісцінаў, бо нашмат верагодней, што хутчэй да іх дойдзе адзін чалавек, а не цэлы народ, — пасля ўсяго гэтага я ўжо не мог выбраць нікога, чые думкі мне спадабаліся б больш за думкі іншых, і аказаўся як бы вымушаным пачаць кіраваць сабой самастойна.

Але як чалавек, які ідзе адзін і ахутаны змрокам, я рашыў ісці так павольна і з такой усебаковай абачлівасцю, каб, нават калі буду рухацца наперад вельмі марудна, прынамсі засцерагчы сябе ад небяспекі ўпасці. Я нават не хацеў адразу адкідаць цалкам ніводнага меркавання, якое пракралася некалі ў маю свядомасць па-за маім розумам, пакуль не прысвячу дастаткова часу на выпрацоўку плана маіх будучых дзеянняў і

пошук сапраўднага метаду здабыцця ведаў пра ўсё, на што будзе здольны мой розум.

Будучы маладзейшым, я крыху вывучаў, сярод іншых раздзелаў філасофіі, логіку, а сярод раздзелаў матэматыкі — геаметрычны аналіз і алгебру — тры мастацтвы, або навукі, якія, на мой погляд, мусілі так ці іначэй паспрыяць у маіх намерах. Але, вывучаючы іх, я ўгледзеў, што ў логіцы яе сілагізмы і большасць іншых правілаў служаць, галоўным чынам, дзеля тлумачэння іншым таго, што ўжо вядома, або нават, як Люліева* мастацтва, дзеля ўмення весці размову пра тое, чаго не ведаеш, а не дзеля пазнання гэтага; і хоць логіка напраўду ўтрымлівае шмат вельмі правільных і вельмі добрых правілаў, але да іх дамяшана столькі шкодных і лішніх, што аддзяліць адны ад другіх амаль гэтак сама нялёгка, як разгледзець Дыяну ці Мінэрву ў неапрацаваным мармуровым кавалку. Што да старажытнага геаметрычнага аналізу і сучаснай алгебры, то, апроч таго, што яны тычацца толькі рэчаў дужа абстрактных і з выгляду зусім бескарысных, дык аналіз заўсёды настолькі засяроджаны на разглядзе фігураў,

*Раймонт Люлій (1235—1315) — каталонскі філосаф, багаслоў і паэт, аўтар першага буйнога твора на каталонскай мове, у сваёй асноўнай працы «Вялікае мастацтва» апісваў спосабы механічна мадэляваць лагічныя аперацыі ў вынайздзенай ім «лагічнай машыне». У адрозненне ад Дэкарта, Ляйбніц высока ацаніў пошукі Люлія, назваўшы яго геніяльным прадвеснікам камбінаторнай логікі і нават штучнага інтэлекту (*Зайв. перакладчыка.*)

што не можа трэніраваць цямлівасць без празмернага напружвання ўяўлення, а алгебра аказалася настолькі скаваная пэўнымі правіламі і лічбамі, што ператварылася ў цьмянае і блытанае мастацтва, якое абцяжарвае наш розум, а не ў навуку, якая развівае яго. З гэтай прычыны я разважыў, што трэба шукаць нейкі іншы метада, які, аб'ядноўваючы перавагі ўсіх гэтых трох, быў бы пазбаўлены ад іх недахопаў. І паколькі множнасць законаў нярэдка служыць падставай да апраўдання заканаў, і наадварот — дзяржава кіруецца лепей, калі законаў у ёй мала і за іх выкананнем ажыццяўляецца больш пільны дагляд, так і тут я размеркаваў, што замест вялікай колькасці правілаў, з якіх складаецца логіка, мне будзе дастаткова чатырох наступных, абы толькі я прыняў цвёрдае рашэнне іх цвёрда трымацца, ні разу не адступаючы.

Першае — ніколі нічога не прымаць за праўдзівае, пакуль я з відавочнасцю не ўведаю, што яно такім ёсць, — іначай кажучы, дбайна пазбягаць паспешлівасці і прадудзятасці і не ўключаць у свае высновы нічога, апроч таго, што ўсведамлялася б маім розумам так выразна і ясна, што ў мяне не заставалася б ужо ніводнай падставы ўсумніцца ў гэтым.

Другое — дзяліць кожную цяжкасць, якую я разглядаю, на столькі частак, на колькі гэта магчыма й патрэбна дзеля найлепшага яе вырашэння.

Трэцяе — упарадкавана будаваць свае думкі, пачынаючы з найпрасцейшых і найлягчэйшых у пазнанні

рэчаў і паступова падымаючыся, як па прыступках, да пазнання найбольш складаных, дапускаючы пры гэтым існаванне паслядоўнасці нават паміж тымі, якія натуральна не папярэднічаюць адна другой.

І апошняе — рабіць паўсюль такія падрабязныя спісы і такія поўныя пералікі, каб быць пэўным, што нічога не было прапушчана.

Усе гэтыя доўгія ланцугі высноваў і довадаў, зусім простых і лёгкіх, якімі звычайна карыстаюцца геометры, каб дайсці да сваіх найскладанейшых доказаў, далі мне падставу ўявіць, што і ўсе рэчы, якія могуць трапіць у фокус пазнання людзей, выстройваюцца ў такой самай паслядоўнасці, і калі толькі ўстрымлівацца ад таго, каб прымаць што-кольвек за сапраўднае, якое такім не ёсць, і калі заўжды захоўваць слушны парадак, выводзячы адно з другога, дык не зможа аказацца нічога настолькі далёкага, чаго нельга было б дасягнуць, і настолькі схаванага, чаго нельга было б выкрыць. І мне не было вялікаю цяжкасцю адшукаць, з чаго неабходна пачаць, бо я ўжо ведаў, што пачынаць трэба з найпрасцейшага і ў пазнанні самага лёгкага; а беручы пад увагу, што сярод усіх папярэднікаў, якія шукалі праўды ў навукх, знайсці пэўныя сведчанні, ці то пэўныя дакладныя і відавочныя доказы, удалося адным матэматыкам, я ніколькі не сумняваўся, што пачынаць належыць менавіта з таго, што даследавалі яны, хоць я і не спадзяваўся мець з гэтага іншай карысці, апроч хіба той, што гэта

прывучыць мой розум жывіцца з праўдзівых ведаў і ніякім чынам не задавальвацца фальшывымі довадамі. Але дзеля гэтага я не намерваўся вывучыць усе тыя асобныя навукі, якія агульна прынята называць матэматыкай, а, бачачы, што, хоць прадметы ў іх розныя, усе яны лучацца ў тым, што не даследуюць нічога іншага, апроч як разнастайныя суадносіны, ці прапорцыі, якія ў іх сустракаюцца, я падумаў, што будзе найлепш увагуле даследаваць толькі такія прапорцыі і шукаць іх толькі ў тых рэчах, якія дазвалялі б найлягчэй іх спазнаць, пры гэтым, аднак, ніякім чынам не суадносячы іх з аднымі толькі гэтымі рэчамі, каб магчы пасля прыкладаць і да ўсіх іншых, з якімі яны стасаваліся б. Потым, зазначыўшы, што дзеля іх спазнання мне давядзецца часам разглядаць кожную з гэтых прапорцыяў паасобку, а часам мець на ўвазе, ці трымаць у свядомасці, некалькі з іх адразу, я падумаў, што дзеля лепшага паасобнага разгляду кожнай іх належыць уяўляць у выглядзе лініяў (бо я не знаходзіў нічога прасцейшага, ані выразней і дакладней даступнага маім уяўленню й пачуццям), а дзеля ўтрымання ў свядомасці ці разгляду некалькіх адначасова іх трэба выражаць пэўнымі як мага карацейшымі лікамі, і што такім чынам я пазычу ўсё найлепшае як з геаметрычнага аналізу, так і з алгебры, і выпраўлю недахопы аднаго з дапамогай другой.

Адважуся сказаць, што й напраўду, цвёрда трымаючыся гэтых нешматлікіх выбраных мной устаноў, я

здолеў так лёгка вырашаць любыя задачы, якія ста-
яць перад гэтымі дзвюма навукамі, што за два-тры
месяцы, якія прысвяціў іх даследаванню, пачаўшы з
найпрасцейшых і самых агульных і прымаючы кожную
выкрытую мной такім чынам праўду за правіла, якім
потым карыстаўся дзеля знаходжання новых, я не
толькі адолеў многія, якія лічыў некалі вельмі цяжкімі,
але і, пад канец, як мне падалося, мог вызначыць,
якімі спосабамі і ў якой ступені можна вырашыць
нават тыя задачы, якія мне былі яшчэ не вядомыя.
Спадзяюся, вы не палічыце гэта за празмерную маю
фанабэрыю, калі возьмеце пад увагу, што, паколькі
адносна кожнае рэчы існуе толькі адна праўда, то
ўсякі, хто знайшоў яе, ведае пра гэтую рэч усё, што
пра яе можна ведаць. Так, напрыклад, дзіцё, якое
навучаецца арыфметыцы, ажыццявіўшы складанне
ў адпаведнасці з правіламі, можа быць пэўнае, што
знайшло адносна шуканай сумы ўсё, што здольны знай-
сці чалавечы розум, бо метада, які вучыць трымацца
правільнага парадку і дакладна вызначаць колькасць
усіх акалічнасцяў таго, што шукаецца, утрымлівае ў
сабе ўсё, што надае дакладнасці й пэўнасці правілам
арыфметыкі.

Але больш за ўсё ў гэтым метадзе мяне задаваль-
няла тое, што з яго дапамогай я ва ўсім карыстаўся
сваім розумам калі не дасканалы, дык прынамсі
найлепшым спосабам, на які быў здольны: апроч
таго, што, ужываючы яго, я адчуваў, што мае мазгі

пакрысе прызвычайваюцца ўспрымаць рэчы ўсё больш дакладна й выразна, я, зусім не прывязваючы яго ні да якой канкрэтнае дысцыпліны, спадзяваўся, што і пры разглядзе цяжкасцяў іншых навук ён паслужыць мне гэтак сама карысна, як некалі ў алгебры. Гэта не значыць, што праз гэта я адразу адважыўся б узяцца за даследаванне ўсіх вядомых мне цяжкасцяў — такое само па сабе супярэчыла б паслядоўнасці, якую прадугледжваў метада, — але, узяўшы пад увагу, што падставовыя прынцыпы ўсякіх навук мусяць быць пазычаныя ў філасофіі, а ў ёй самой я ніводнага такога пэўнага прынцыпу не ўгледжваў, я разважыў, што перадусім мне варта было б паспрабаваць такія прынцыпы выпрацаваць, а паколькі гэта — рэч у свеце самая важная і галоўнае ў ёй — пазбегчы ўсякай паспешлівасці ды прадузятасці, мне ў свае на той час дваццаць тры гады нельга было жадаць хутка і канчаткова тады ж з ёю пакончыць, спачатку мне трэба было доўгі час да гэтага рыхтавацца, як выкараняючы са сваіх мазгоў усе папярэдне набытыя памылковыя меркаванні, так і назапашваючы разнастайны досвед, які потым паслужыў бы мне матэрыялам у развагах, і безупынна практыкуючыся ў метадазе, распрацаваным мною для самога сябе, каб усё больш у ім сябе ўмацоўваць.

Частка трэцяя

І нарэшце, паколькі перад тым, як пачаць перабудову памяшкання, у якім жывеш, мала проста яго разбурыць і, назапасіўшы ўдосталь матэрыялаў, запрасіць архітэктараў ці самому стаць абазнаным у архітэктуры і накрэсліць, апроч таго, яго дасканалы план, але трэба яшчэ й прадугледзець нейкае іншае памяшканне, у якім можна было б жыць утульна, пакуль будзе весціся праца, — так і я: каб не заставацца ўвесь час нерашучым у сваіх дзеяннях, пакуль мой розум будзе абавязваць мяне быць нерашучым у маіх меркаваннях, і каб пражыць гэты перыяд як мага шчаслівей, я сфармуляваў сабе пэўныя часовыя правілы маралі, што складаліся з трох-чатырох устаноў, з якімі я хачу вас пазнаёміць.

Першым правілам было падпарадкоўвацца законам і звычаям маёй краіны, стала трымаючыся рэлігіі, у якой праз Боскую ласку я быў выхаваны з дзяцінства, і кіруючыся ва ўсім астатнім найбольш памяркоўнымі і далёкімі ад крайнасцяў меркаваннямі, супольна прынятымі ў практыцы найбольш разважнымі людзьмі, сярод якіх мне выпадала жыць. Бо я быў пэўны, што цяпер, калі я больш не надаваў значэння сваім меркаванням, жадаючы іх усе перагледзець, лепш за ўсё будзе наследаваць меркаванням людзей найболей

разважных. І хоць, можа быць, сярод кітайцаў ці персаў ёсць такія самыя разважныя людзі, як і сярод нас, мне падалося, што будзе карысней узгадняць свае дзеянні з меркаваннямі тых, сярод каго я меўся жыць; а каб ведаць, у чым сапраўды заключаюцца іх меркаванні, я мусіў зважаць больш не на тое, што яны кажуць, а на тое, што яны робяць, і не толькі таму, што з прычыны сапсаванасці нашых нораваў ёсць мала людзей, гатовых сказаць усё, што яны думаюць, але і таму, што многія самі таго не ведаюць; бо паколькі дзеянне думкі, праз якую мы пра нешта мяркуем, адрозніваецца ад дзеяння думкі, праз якую мы ўсведамляем, што мы пра гэта мяркуем, то часцяком адно не звязана з другім. А што да шматлікіх раўназначна ўспрыманых мной меркаванняў, то сярод іх я выбіраў толькі самыя памяркоўныя — як з той прычыны, што яны заўсёды найбольш зручныя ў практыцы і, па ўсёй верагоднасці, лепшыя, бо ўсякая празмернасць звычайна кепская ўжо сама па сабе, так і дзеля таго, каб у выпадку дапушчанай мною памылкі не так далёка адхіляцца ад правільнае дарогі, як тады, калі я б, выбраўшы адну крайнасць, потым мусіў кідацца да другой. Да крайнасцяў я, у прыватнасці, адносіў усякія абяцанні, якія ў той або іншай меры абмяжоўваюць свабоду; не тое, каб я не ўхваляў законаў, якія, каб аберагчы ад няўстойлівага характару, якім вызначаюцца людзі не надта разважлівыя, дазваляюць, каб дзеля замацавання

нейкіх добрых намераў ці нават проста якіх-небудзь намераў (напрыклад, дзеля надзейнасці гандлю) даваліся нейкія зарокі ці падпісваліся кантракты, што змушалі б цвёрда гэтых намераў трымацца, але з той прычыны, што я не бачыў у свеце нічога раз і назаўсёды нязменнага і што асабіста я збіраўся ўсё больш і больш дасканаліць сваю разважнасць, а зусім яе не пагаршаць, то я падумаў, што было б вялікай памылкай, супярэчнай здароваму сэнсу, калі б я, ухваліўшы тады што-небудзь, змусіў бы сябе лічыць гэта добрым і потым, калі яно, магчыма, перастане ўжо такім быць ці я сам перастану яго такім лічыць.

Другім маім правілам было заставацца ў сваіх дзеяннях настолькі рашучым і цвёрдым, наколькі я здольны, і, аднойчы вызначыўшы для сябе трымацца нават самых сумніўных поглядаў, наследаваць ім з не меншаю паслядоўнасцю, чым калі б яны былі абсалютна надзейныя: у гэтым я прыпадабняў сябе да падарожніка, які, заблудзіўшы ў лесе, не павінен блукаць, кідаючыся то ў адзін бок, то ў другі, ні тым больш заставацца на месцы, але па магчымасці праставаць увесь час у адным напрамку, не мяняючы яго з кожнай нязначнай нагоды, хоць, можа быць, напачатку гэты напрамак і быў выбраны чыста выпадкова; бо такім спосабам, нават калі падарожнік не выйдзе туды, куды хоча, дык прынамсі ўрэшце апынецца там, дзе, па ўсёй верагоднасці, яму будзе лепш, чым пасярод лесу. А паколькі жыццёвыя

справы часцяком не церпяць адкладу, то няма ніякага сумнення, што, будучы няздольнымі вызначыць для сябе, якія меркаванні ёсць найбольш слушнымі, мы абавязаныя трымацца найбольш праўдападобных; і нават калі мы зусім не бачым большай праўдападобнасці ні ў адным з меркаванняў, тым не менш, мы павінны на пэўныя з іх рашыцца і потым у тым, што тычыцца практыкі, прымаць іх як цалкам слушныя і надзейныя — з тае прычыны, што такімі былі довады, якія схілілі нас іх абраць. І гэтага аказалася досыць, каб у далейшым пазбавіць мяне ад усялякіх раскаянняў і згрызотаў, што зазвычай непакоюць сумленне людзей не надта разважлівых і мітуслівых, якія, будучы непамяркоўнымі, дазваляюць сабе рабіць як нешта добрае тое, што лічаць пасля за благое.

Трэцім маім правілам было старацца перамагаць хутчэй самога сябе, а не свой лёс, мяняць свае жаданні, а не сусветны парадак і ўвогуле прызвычаіць сябе да думкі, што няма нічога, што было б у нашай поўнай уладзе, апроч нашых думак, і што пасля таго, як мы зрабілі ўсё магчымае адносна рэчаў, якія знаходзяцца вакол нас, усё астатняе, што не дазваляе нам дасягнуць жаданага, трэба разглядаць, як нешта абсалютна для нас немагчымае. Аднаго гэтага, на мой погляд, было дастаткова, каб у будучым не жадаць таго, чаго я ўсё адно не атрымаў бы, і такім чынам заўсёды знаходзіць задавальненне; бо паколькі нашая воля па сваёй прыродзе імкнецца толькі да

таго, што нашае разуменне прадстаўляе ёй як тым ці іншым чынам мажлівае, то цалкам ясна, што, лічачы ўсе шчадроты, якія знаходзяцца па-за намі, роўнааддаленымі ад нашых магчымасцяў, мы ўжо не будзем больш шкадаваць, што пазбаўленыя тых шчадрот, якія, здавалася б, мусяць належаць нам паводле самога факту нашага нараджэння, калі мы не маем іх не па сваёй віне, — гэтак сама як не шкадуем, што не валодаем Кітаем ці Мексікай; і такім чынам зрабіўшы, так бы мовіць, з патрэбы дабрадзейку, мы будзем жадаць быць здаровымі, калі мы хворыя, ці свабоднымі, калі мы ў вязенні, не больш, чым цяпер жадаем мець цела з такога самага непарушнага рэчыва, як алмаз, ці мець крылы, каб лётаць, як птушкі. Але прызнаюся, што, каб глядзець на ўсе рэчы пад такім вуглом, патрэбна доўгае практыкаванне і часцяком новыя і новыя разважанні; і я думаю, што якраз у гэтым заключаўся галоўны сакрэт тых філосафаў, якія ўмелі некалі паставіць сябе па-за ўладаю лёсу і, нягледзячы на пакуты і нэндзу, супернічаць у шчасці з багамі. Бо няспынна разглядаючы межы, абумоўленыя ім прыродай, яны так дасканалы пераканаліся, што іх уладзе належаць толькі іх уласныя думкі, што аднаго гэтага было дастаткова, каб пазбавіць іх усякае цягі да іншых рэчаў; а ўжо над сваімі думкамі яны панавалі настолькі поўна, што гэта давала ім падставуважаць сябе ў пэўным сэнсе і багацейшымі, і магутнейшымі, і свабоднейшымі, і шчаслівейшымі з ўсякага іншага, хто,

не маючы такой філасофіі, нават пры ўсемагчымым спрыянні прыроды і лёсу ніколі не можа авалодаць усім, чаго прагне.

Нарэшце, на давяршэнне гэтай маралі я наважыўся перагледзець разнастайныя заняткі людзей у гэтым жыцці, каб пастарацца выбраць сярод іх найлепшы, і, хоць не хачу сказаць нічога пра заняткі іншых, я разважыў, што для мяне лепш за ўсё будзе займацца тым, чым я і займаўся, іначай кажучы — прысвяціць усё жыццё развіццю свайго розуму і рухацца, наколькі буду здольны, да спазнання праўды, кіруючыся прынятым мной метадам. І з той пары, як я пачаў ужываць гэты метада, я неаднаразова адчуваў настолькі высокую асалоду, што не думаю, каб у гэтым жыцці можна было атрымаць асалоду прыемнейшаю і бяскрыўднейшую. Калі я кожны дзень адкрываў з дапамогаю свайго метаду пэўную новую і, на мой погляд, важную праўду, звычайна невядомую іншым, мой розум напаўняла такое задавальненне, што ўсё астатняе мяне зусім не абыходзіла. Акрамя таго, і тры папярэднія правілы грунтаваліся толькі на маім намеры далейшае самаадукацыі, бо ўлічваючы, што Бог надзяліў кожнага з нас пэўнай асветай, каб адрозніваць сапраўднае ад фальшывага, я ні на хвіліну не палічыў бы сябе абавязаным задавальвацца чужымі поглядамі, калі б не меў на ўвазе скарыстацца ў свой час асабістым сваім меркаваннем пры іх ацэнцы; і наслідуючы гэтым чужым поглядам, я ніколі не здолеў

бы пазбыцца сумнення, калі б не спадзяваўся, што не выпушчу пры гэтым ніводнага зручнага выпадку адшукаць лепшыя, калі толькі такія будуць; і нарэшце, я не здолеў бы ні абмежаваць свае жаданні, ні адчуць сябе задаволеным, калі б ішоў не тою дарогай, на якой, з упэўненасцю разлічваючы набыць усе веды, на якія я здольны, я тым самым разлічваў дасягнуць і ўсіх даступных мне сапраўдных шчадрот; а паколькі нашая воля мае схільнасць гарнуцца да нечага ці нечага пазбягаць толькі адпаведна таму, наколькі добрым ці кепскім гэта прадстаўляе ёй нашае разуменне, то каб слушна рабіць, дастаткова слушна і разважаць, а значыць, разважаючы найлепшым чынам, мы і рабіць будзем усё як найлепш, іначай кажучы зможам набыць усе станоўчыя якасці, а разам з імі ўсе дасягальныя нам шчадроты; і калі мы ўпэўненыя, што гэта так, мы не можам не адчуваць задавальнення.

Такім чынам, узброіўшыся гэтымі правіламі і паставіўшы іх побач з ісцінамі рэлігіі, у якія я заўжды верыў найпершым чынам, я палічыў, што ад усіх астатніх сваіх меркаванняў магу свабодна пазбавіцца. І паколькі я спадзяваўся, што хутчэй дасягну сваёй мэты, размаўляючы з людзьмі, чым седзячы ў хаце ля цёплай печкі, побач з якой у мяне і ўзніклі ўсе гэтыя думкі, я, не чакаючы заканчэння зімы, зноў выправіўся ў вандроўку. І ўсе дзевяць наступных гадоў я не займаўся нічым, апроч як бадзяўся па белым свеце, стараючыся больш быць гледачом, а не актёрам у тых

камедыях, што гуляліся перада мною; і разважаючы над кожным прадметам, я зважаў асабліва на тое, што можа выклікаць у ім падазрэнне і службыць падставай нас звесці ў зман, і такім чынам паступова выкараняў са сваёй галавы аблуды, якія раней маглі ў яе пранікнуць. Але разам з тым я не прыпадабняўся да скептыкаў, якія сумняваюцца толькі, каб сумнявацца, і ўдаюць, нібыта ніколі ні ў чым не ўпэўненыя, — мая мэта, наадварот, цалкам заключалася ў тым, каб дасягнуць упэўненасці і, сышоўшы з пяску і хісткае глебы, знайсці цвёрды камень ці гліну. І гэта ўдавалася мне, здаецца, даволі няблага, аж да таго, што, стараючыся выявіць памылковасць ці няпэўнасць разгледаных мной палажэнняў не з дапамогай слабых здагадак, а шляхам надзейных і ясных развагаў, я не сустрэў ніводнага, якое было б настолькі няпэўнае, што з яго немагчыма было б вывесці хоць нейкага дастаткова пэўнага заключэння, няхай хоць бы таго, што гэтае палажэнне не ўтрымлівае ў сабе нічога пэўнага. І як пры зносе будынка звычайна захоўваюць яго разбураныя часткі дзеля ўзвядзення новага, так і я, ламаючы свае старыя перакананні, якія лічыў кепска абгрунтаванымі, рабіў шматлікія назіранні і набываў разнастайны досвед, які потым служыў у фармаванні новых, больш пэўных перакананняў. Разам з тым я не пакідаў практыкавацца у прынятым мной метадзе, бо, апроч таго, што стараўся ўвогуле будаваць свае думкі паводле вызначаных ім правілам, час ад часу

яшчэ й выдзяляў спецыяльна некалькі гадзінаў, каб папрактыкавацца ў яго ўжыванні ў цяжкасцях матэматыкі, ато й нават некаторых іншых, якія мог прыпадобніць амаль да матэматычных, ачысціўшы іх ад падставовых прынцыпаў іншых навук, якія здаваліся мне не дастаткова трывалымі, і вы ў гэтым томе зможаце ўбачыць некалькі ўзораў такога ўжывання разам з дапасаванымі да іх маімі тлумачэннямі*. Та-кім чынам, знешне жывучы не надта адрозна ад тых, хто, маючы адзіным заняткам ціхае і нявіннае існаванне, стараецца выхоўваць сябе, аддзяляючы ўцехі ад заганаў, і каб пазбегчы нуды, бавіць свой вольны час, аддаючыся разнастайным прыстойным забавам, я нястомна ішоў да сваёй мэты і, здаецца, дабіваўся ў спазнанні праўды нават большага поспеху, чым калі б я займаўся толькі чытаннем кніг ці праводзіў увесь час сярод вучонага люду.

І тым не менш, гэтыя дзевяць гадоў прамінулі ра-ней, чым я прыняў якое-кольвек рашэнне адносна тых цяжкасцяў, якія звычайна выклікаюць спрэчкі сярод вучоных, і чым распачаў пошук асноваў якой-небудзь больш надзейнай за агульнапрынятаю філасофіі. Прыклад многіх выдатных мысляроў, якія ставілі перад сабой такую самую задачу, але, як мне здавалася,

* Пры першым выданні у адным томе з «Развагамі аб метадзе» друкаваліся і тры іншыя працы Дэкарта «Дыёптрыка», «Метэоры» і «Геаметрыя», якія служылі ілюстрацыямі да прапанаванага ім метаду. (Зайв. перакладчыка.)

не дабіліся поспеху, прымушаў мяне ўяўляць яе настолькі складанай, што я, можа быць, яшчэ доўга не адважыўся б за яе ўзяцца, калі б не пачуў, што некаторымі ўжо была пушчаная пагалоска, нібыта мне ўдалося яе адолець. Не ведаю, што дало ім падставу так меркаваць, бо калі я і паспрыяў гэтаму сваімі прамовамі, дык бадай толькі тым, што з большаю шчырасцю прызнаваўся ў іх у сваім няведанні, чым гэта робяць звычайна людзі, якія нечаму трошкі вучыліся, і, можа быць, яшчэ тым, што абгрунтоўваў у іх, чаму сумняваюся ў многім, што іншыя лічаць за несумнеўнае, але ўжо ніяк не хвалячыся нейкім сваім вучэннем. Але будучы дастаткова добрасумленным, каб не жадаць быць прынятым за таго, кім я напраўду не ёсць, я разважыў, што абавязаны прыкласці ўсе намаганні, каб зрабіць сябе вартым той рэпутацыі, якой мяне надзялілі; і вось ужо роўна восем гадоў, як гэтае жаданне прымусіла мяне пакінуць мясціны, дзе я мог бы сустрэць знаёмых, і, адасобіўшыся, пачаць жыць у гэтай краіне, дзе доўгія войны ўсталявалі такі парадак, што войскі, размешчаныя тут, здаецца, служачь толькі дзеля таго, каб мясцовы народ з поўнай бяспекай карыстаўся плёнам усталяванага міру, і дзе ў натоўпе вельмі дзейнага люду, які клапаціцца больш уласнымі справамі, чым справамі іншых, я магу, не адчуваючы нястачы ні ў якіх выгодах вялікага горада, жыць гэтак сама адасоблена і самотна, як у самай далёкай пустэльні.

Частка чацвёртая

Не ведаю, ці трэба расказваць вам пра першыя разважанні, якія ў мяне тут узніклі, бо яны такія метафізічныя і нязвыклыя, што, напэўна, будуць не ўсім даспадобы; і тым не менш я адчуваю, што пэўным чынам вымушаны пра іх згадаць, бо толькі так вы зможаце меркаваць, ці з'яўляюцца прынятыя мной падставовыя палажэнні дастаткова трывалымі. Я здавён заўважыў, што ў пытаннях маралі часам існуе патрэба трымацца поглядаў яўна сумнеўных, прычым так, быццам яны ёсць абсалютна бясспрэчнымі, пра што ўжо было сказана вышэй; але паколькі тады я хацеў прысвяціць сябе выключна пошукам праўды, то разважыў, што мушу зрабіць цалкам наадварот і адкінуць як абсалютна фальшывае ўсё, што магло б абудзіць ува мне хоць найменшы сумнеў, каб пасля паглядзець, ці не застанецца сярод таго, што аказалася вартым майго даверу, чаго-небудзь напраўду бясспрэчнага. Так, зыходзячы з таго, што пачуцці нас часам падманваюць, я вырашыў дапусціць, што ніводная рэч не ёсць такой, якою пачуцці прымушаюць нас яе ўяўляць; а паколькі ёсць людзі, якія памыляюцца ў развагах нават адносна найпрасцейшых пытанняў геаметрыі і мысляць паралагізмамі, то я, лічачы і сябе здольным памыляцца, як усякі іншы, адкінуў як не-

праўдзівыя ўсе довады, якія раней прымаў за яўныя доказы; і нарэшце, узяўшы пад увагу, што ўсе тыя самыя думкі, якія мы маем, знаходзячыся ў бадзёрым стане, могуць прыходзіць нам гэтаксама і ў сне, не будучы ў гэты час ніяк звязанымі з рэальнасцю, я вырашыў уявіць, быццам усё, што калі-небудзь прыходзіла мне ў галаву, адпавядае рэальнасці не больш, чым відзежы з маіх сноў. Але адразу пасля я ўсвядоміў, што ў той самы час, як я вырашыў прыняць думку пра несапраўднасць усяго на свеце, сам я, думаючы так, мушу сапраўды існаваць; і значыўшы, што гэтая праўда — «я думаю, значыць я ёсць» — з'яўляецца настолькі пэўнаю і трывалай, што яе няздольныя пахіснуць усе самыя дзівакаватыя дапушчэнні скептыкаў, я разважыў, што магу без ваганняў прыняць яе за першы прынцып шуканай мной філасофіі.

Потым, пачаўшы ўважліва даследаваць, што такое я ёсць, і ўбачыўшы, што я магу ўявіць, быццам не маю цела і няма нікага свету, ні месца, у якім бы я быў, але не магу ўявіць, быццам праз гэта мяне зусім няма, а якраз наадварот, менавіта з таго, што я думаю і сумняваюся ў сапраўднасці іншых рэчаў, вынікае абсалютна ясна і несумненна, што я ёсць, а вось каб я перастаў думаць, дык нават калі б усё астатняе, што я калі-небудзь сабе ўяўляў, было сапраўдным, гэта не давала б яшчэ ніякай падставы меркаваць, быццам я ёсць, — з усяго гэтага я зразу-

меў, што я — субстанцыя, уся сутнасць, або прырода, якой заключаецца ў тым, каб думаць, і якая дзеля свайго быцця не мае патрэбы ні ў якім месцы, ані не залежыць ад чаго б там ні было матэрыяльнага; так што гэтае я, ці то душа, праз якую я і ёсць тым, чым я ёсць, — цалкам адрозная ад цела і спазнаць яе нават лягчэй, чым цела, і нават калі б цела ўвогуле не было, яна ўсё адно не перастала б быць тым, чым яна ёсць.

Пасля гэтага я разгледзеў, што ўвогуле патрабуецца, каб тое ці іншае палажэнне было сапраўдным і пэўным; бо цяпер, калі адно такое палажэнне было мною знойдзенае, я, на маю думку, мусіў высветліць, у чым заключаецца гэтая пэўнасць. І зазначыўшы, што ў праўдзівасці палажэння «я думаю, значыць я ёсць» мяне нішто не пераконвае так, як абсалютна яснае ўсведамленне, што, каб думаць, трэба быць, я разважыў, што магу ўзяць за агульнае правіла, што ўсё, усведамлянае намі цалкам выразна і ясна, — сапраўднае, хоць пры гэтым, зрэшты, існуе пэўная цяжкасць правільна вызначаць, што менавіта мы ўсведамляем цалкам выразна.

Тады, разважыўшы, што, паколькі я сумняваюся, значыць, маё існаванне не зусім дасканалое (бо я выразна ўсведамляў, што ведаць ёсць нечым больш дасканалым, чым сумнявацца), я захацеў знайсці, адкуль у мяне гэтае ўменне думаць пра нешта дасканалейшае за мяне, і я відавочна зразумеў, што яно му-

сіць паходзіць ад нечага па прыродзе сваёй напраўду больш дасканалага. Што тычыцца думак пра розныя іншыя рэчы, якія знаходзяцца па-за мною, — пра неба, зямлю, святло, цяпло і тысячу іншых, — дык тут мне было зусім не так цяжка зразумець, адкуль яны ў мяне бяруцца, бо не заўважаючы ў гэтых думках нічога, што магло б іх паставіць вышэй за мяне, я мог меркаваць, што іх праўдзівасць залежыць ад маёй натуры ў той ступені, у якой яна дасканалая, а калі яны не праўдзівыя — значыць, яны бяруцца з нічога, іначай кажучы, узнікаюць ува мне ў сувязі з пэўнай маёй заганай. Але ж ідэя аб існасці, дасканалейшай за маю, не магла ўзнікнуць такім самым чынам, бо атрымаць яе з нічога было рэччу яўна немагчымаю, а паколькі дапусціць, што нешта больш дасканалае залежыць ад і паходзіць з нечага менш дасканалага, непрымальна настолькі ж, як і меркаваць, што нешта можа ўзнікнуць з нічога, значыць, гэтая ідэя не магла паходзіць з мяне самога, адкуль заставалася зрабіць выснову, што яна была закладзеная ў мяне тым, чыя прырода напраўду дасканалейшая за маю і хто ўвогуле валодае ўсімі дасканаласцямі, якія я здольны ўявіць, — адным словам, Богам. Да гэтага я дадаў, што, паколькі мне вядомыя пэўныя дасканаласці, якімі сам я зусім не валодаю, значыць, я ёсць не адзінай істотай у гэтым быцці (калі вы дазволіце мне тут скарыстацца свабодна гэтымі школьнымі тэрмінамі), і значыць, абавязкова павінен быць нехта іншы, больш

дасканалы, ад каго я залежу і ад каго атрымаў усё, што маю, бо, калі б я быў адзін і ні ад каго іншага не залежаў, так што меў бы тыя крыхі дасканаласці, якімі валодаю сёння, толькі ад сябе самога, дык на гэтых самых падставах я мог бы атрымаць ад сябе і ўсё астатняе, чаго, як я ведаю, мне бракуе, і сам быў бы бясконцы, вечны, нязменны, усёведны, усёмагутны і валодаў бы ўрэшце ўсёю той дасканаласцю, якую здольны ўгледзець у Богу. Такім чынам, у адпаведнасці з гэтымі апошнімі разважаннямі, мне, каб спазнаць прыроду Бога, наколькі гэта дазваляла мая прырода, было цяпер дастаткова разгледзець усе якасці, пра якія я меў уяўленне, з пункту погляду, стасуецца ці не валоданне кожнай з іх з дасканаласцю, а я быў перакананы, што ніводная якасць, адзначаная пэўнай недасканаласцю, не была яму ўласцівая, тым часам як усе астатнія ў ім прысутнічалі (я ўсведамляў, напрыклад, што сумненні, непаслядоўнасці, суму і падобных рэчаў у ім быць не можа, бо я і сам быў бы рады ад іх пазбавіцца). Апроч таго, я меў пэўныя ідэі аб шматлікіх аспектах пачуццёвага і рэчыўнага свету, бо, хоць і меркаваў, што мрою і што не ўсё бачанае ці ўяўлянае мною адпавядае сапраўднасці, тым не менш, я не мог адмаўляць, што гэтыя ідэі насамрэч прысутнічаюць у маім мысленні. Але паколькі я ўжо вельмі выразна ўсведамляў, што разумовая прырода ўва мне адрозная ад цялеснай (рэчыўнай), і прымаючы пад увагу, што ўсякае спалучэнне сведчыць аб залежнасці,

а залежнасць ёсць прайвай недасканаласці, я зрабіў з гэтага выснову, што для Бога быць складзеным з дзвюх гэтых прыродаў не было б дасканалым, а значыць, ён з іх не складаецца; калі ж у свеце і ёсць нейкія рэчыўныя, разумовыя ці іншыя па сваёй прыродзе цэлы, якія не валодаюць поўнаю дасканаласцю, дык іх існаванне мусіць цалкам залежаць ад яго ўлады, так што яны не маглі б пратрываць без яго ні хвіліны.

Пасля гэтага я вырашыў шукаць іншыя ісціны і, пачаўшы з прадмета, які вывучаюць геометры і які мне ўяўляўся як нейкае непарыўнае цэла, або прастора, што неабмежавана распасціраецца ў даўжыню, шырыню і вышыню або глыбіню і можа падзяляцца на розныя часткі, якія могуць мець розныя памеры і формы і ўсякім чынам рухацца і перамяшчацца (бо геометры мяркуюць, што ўсё гэта ўласціва даследаванаму імі прадмету), я прагледзеў некаторыя з іхніх найпрасцейшых довадаў; і, прыняўшы пад увагу, што вялікая пераканаўчасць, якую ім усе прыпісваюць, грунтуецца толькі на тым, што гэтыя доказы вельмі наглядныя і выразна ўсведамляюцца адпаведна з толькі што выведзенымі мною правіламі, я ўсвядоміў таксама, што разам з тым у іх няма нічога, што пераконвала б мяне ў існаванні самога гэтага даследаванага прадмета: так я, напрыклад, выдатна разумеў, што, калі мы ўяўляем трохкутнік, сума яго трох кутаў мусіць быць роўная суме двух простых

кутоў, але ж я не бачыў у гэтым нічога, што пераконвала б мяне ў існаванні ў свеце нейкіх трохкутнікаў; у той жа час, наадварот, вяртаючыся да ідэі, якую я меў аб дасканалай існасці, я знаходзіў, што існаванне гэтай існасці закладзенае ў ідэю аб ёй гэтакім самым чынам, як у ідэю аб трохкутніку, чые тры куты роўныя двум простым, ці аб сферы, усе часткі якой роўна аддаленыя ад цэнтра, ато нават з яшчэ большаю відавочнасцю; а значыць тое, што Бог, які і ўвасабляе сабой гэту найдасканалейшую існасць, ёсць, ці існуе, праўдзіва не менш, чым можа быць праўдзівым любы геаметрычны довад.

Але прычына, што ёсць нямала такіх, хто перакананы, нібыта існуе пэўная цяжкасць спазнаць, што такое Бог, і нават спазнаць, што ўяўляе сабой іх душа, заключаецца ў тым, што яны ніколі не ўздыхаюцца розумам вышэй за рэчы, спазнавальныя праз пачуцці, і што яны настолькі прызвычаеныя разглядаць усё з дапамогаю ўяўлення, якое ёсць усяго толькі адмысловым спосабам мыслення аб рэчах матэрыяльных, што ўсё, чаго немагчыма ўявіць, здаецца ім недасягальным і для разумення. Гэта дастаткова яскрава праяўляецца ў тым, што нават філосафы ўсіх школаў лічаць за непарушнае правіла, нібы ў розуме не можа быць нічога, чаго не было папярэдне ў пачуццях, хоць якраз у пачуццях ідэяў аб Богу і душы не было ніколі; і мне здаецца, што тыя, хто хоча спазнаць іх, карыстаючыся ўяўленнем, робяць тое самае, як калі

б спрабавалі чуць гукі ці пахі, карыстаючыся вачыма, з той, зрэшты, розніцаю, што зрок пераконвае нас у сапраўднасці ўлоўлеваных ім аб'ектаў не менш, чым гэта робяць нюх і слых, тым часам як ні ўяўленне, ані пачуцці ніколі не змогуць пераканаць нас у чым-небудзь, калі да іх не далучыцца наш розум.

Нарэшце, калі ўсё яшчэ ёсць людзі, якіх прыведзеныя мною довады недастаткова пераканалі ў існаванні душы і Бога, дык мне хацелася б ім сказаць, што сапраўднасць усяго іншага, у чым, можа быць, яны адчуваюць сябе больш упэўненымі, — у тым, напрыклад, што маюць цела ці што ёсць зоркі, зямля і іншыя падобныя рэчы, — што сапраўднасць усяго гэтага мае меншую пэўнасць, бо хоць маральна мы перакананы ў існаванні гэтых рэчаў настолькі, што сумненне ў іх выглядала б прынамсі дзівацтвам, тым не менш, калі гаворка заходзіць пра іх сапраўднасць з метафізічнага пункту погляду, ніхто, не адступіўшы ад рацыі, не будзе адмаўляць, што ёсць дастатковыя падставы не быць у ёй цалкам упэўненым, беручы пад увагу, што падчас сну мы можам роўным чынам уявіць, што маем іншае цела і бачым іншыя зоркі й зямлю, хоць папраўдзе нічога такога няма. Бо адкуль вядома, што думкі, якія нам прыходзяць у сне, фальшывейшыя за іншыя, калі часцяком яны бываюць не менш выразныя і жывыя? Хай разумнейшыя галовы даследуюць гэтае пытанне, колькі заўгодна, але не думаю, каб яны знайшлі нейкі дастатковы довад зняць звязаныя з ім

сумненні, калі толькі ў якасці перадумовы не дапускаць існаванне Бога. Бо, па-першае, ужо сам прыняццё, узяты мною за правіла, — а менавіта, што рэчы, успрыманыя намі цалкам выразна і ясна, ёсць усе сапраўднымі, — з'яўляецца пэўным толькі таму, што Бог ёсць, ці існуе, што ён — дасканалая існасць і што ўсё ў нас паходзіць ад яго; адкуль вынікае, што нашы ідэі ці паняцці, будучы рэальнымі і паходзячы ад Бога, не могуць (у тым, у чым яны ёсць яснымі і выразнымі) не быць сапраўднымі. А калі ў нас і ўзнікаюць даволі часта ідэі, у той ці іншай ступені фальшывыя, дык гэта якраз тыя ідэі, у якіх ёсць нешта блытанае і цмянае — з той прычыны, што яны спрычыняюцца з небыцця, іначай кажучы, яны ў нас такія блытаныя таму, што мы самі не зусім дасканалыя. Разам з тым, відавочна, што ў роўнай ступені немагчыма дапусціць, ні каб фальшывасць (пастолькі, паколькі яна ёсць недасканаласцю) паходзіла ад Бога, ні каб праўда, ці дасканаласць, паходзіла з небыцця. Але ж калі б мы не ведалі, што ўсё рэальнае і сапраўднае ў нас паходзіць ад бясконцай і дасканалай існасці, дык якія б ясныя і выразныя ні былі нашы ідэі, мы не мелі б ніякай падставы быць упэўненымі, што яны валодаюць дасканаласцю адпавядаць рэальнасці.

Цяпер жа, калі пазнанне Бога й душы пераканала нас у вышэй памянёным правіле, няцяжка зразумець, што мроі, якія нам бачацца ў сне, ніякім чынам не павінны прымушаць нас сумнявацца ў праўдзівасці думак,

якія нам прыходзяць наяве. Бо нават калі б здарылася, што нейкаму чалавеку ў сне прыйшла вельмі дакладная ідэя, напрыклад, калі б геометр вынайшаў новы доказ, яго сон не перашкодзіў бы гэтаму доказу быць слухным; а што да звычайна пашыранай падманлівасці нашых сноў, якая заключаецца ў тым, што розныя рэчы паўстаюць у іх перад намі гэтак сама, як будучы ўспрыманымі праз вонкавыя органы пачуццяў, дык няма бяды, што гэтая падманлівасць дае нам падставу не давяраць праўдзівасці такіх уяўленняў, бо досыць часта яны могуць падманваць нас, і калі мы не спім: так, хворыя на жаўтуху бачаць усё ў жоўтых колах, а зоркі ці вельмі аддаленыя прадметы здаюцца нашмат меншымі, чым ёсць напраўду. Бо ўрэшце, спім мы ці не спім, мы заўсёды павінны давярацца ў сваіх меркаваннях толькі відавочнасці розуму. І варт падкрэсліць, што я тут вяду гаворку менавіта пра розум, а не пра нашы ўяўленні ці нашы пачуцці: так, зноў-такі, мы вельмі ясна бачым Сонца, але праз гэта не павінны меркаваць, што яно такой велічыні, якім мы яго бачым, або мы можам выразна ўявіць ільвіную галаву на казліным целе, але з гэтага не трэба рабіць выснову, што ў свеце існуе хімера, бо розум зусім не ўказвае нам, быццам усё, што мы бачым ці ўяўляем падобным чынам, адпавядае сапраўднасці, але ж ён указвае, што ў аснове ўсіх нашых думак або паняццяў мусіць ляжаць пэўная праўда; бо без гэтага было б немагчыма, каб Бог, будучы ўседасканалым

і ўсепраўдзівым, іх у нас уклаў; а паколькі ў сне нашае разважанне ніколі не бывае ні такім ясным, ні такім завершаным, як тады, калі мы не спім (хоць часам мроі і бываюць не меней выразнымі і жывымі), то розум указвае, што, калі і не ўсе нашыя думкі могуць быць слушнымі з прычыны нашай няпоўнае дасканаласці, дык ужо тое, што ў іх ёсць ад праўды, мусіць несумненна ў большай ступені сустракацца ў тых думках, што нам прыходзяць наяве, чым у тых, што прыходзяць у сне.

Частка пятая

У далейшым я з задавальненнем выклаў бы і ўвесь ланцуг іншых праўдаў, якія вывеў з першых, але паколькі дзеля гэтага мне давялося б цяпер весці гаворку па многіх пытаннях, што выклікаюць спрэчкі паміж вучонымі, з якімі я зусім не маю жадання сварыцца, то, па-мойму, будзе лепш, калі я ўстрымаюся і толькі ў агульных рысах выкажу, у чым заключаюцца гэтыя пытанні, даўшы разумнейшым меркаваць, ці карысна пазнаёміць з імі публіку больш падрабязна. Я заўсёды цвёрда трымаўся прынятага мною рашэння не зыходзіць ні з якога іншага прынцыпу, апроч таго, якім скарыстаўся дзеля доказу існавання Бога й душы, і не прымаць за праўду нічога, што не здавалася б мне болей ясным і пэўным, чым раней здаваліся доказы геометраў; і тым не менш, адважуся сказаць, што мне не толькі ўдалося за кароткі час задавальняльна выразыць усе галоўныя цяжкасці, звычайна разгляданыя ў філасофіі, але і вызначыць пэўныя законы, якія Бог так усталяваў у прыродзе і паняцце аб якіх так уклаў у нашыя душы, што, як след разважаўшы, мы наўрад ці здольныя сумнявацца, што яны дакладна вытрымліваюцца ва ўсім, што ёсць ці што дзеецца ў свеце. Тады, разгледзеўшы, што вынікае з гэтых законаў, я, як мне здаецца, змог адкрыць многія праўды, карыс-

нейшыя і важнейшыя за ўсё, што я вывучаў раней ці нават спадзяваўся калі-кольвек вывучыць.

Але паколькі галоўныя з іх я пастараўся ўжо вы- класці ў асобным трактаце*, ад выдання якога мяне ўтрымліваюць пэўныя меркаванні, то мусіць, будзе лепш, калі дзеля знаёмства з імі я тут сцісла перака- жу яго змест. У той трактат я намерваўся ўключыць усё, што, на маю думку, мне было вядома да яго на- пісання адносна прыроды матэрыяльных рэчаў. Але падобна таму, як мастакі, якія, не маючы магчымасці аднолькава добра паказаць на плоскім палатне ўсё раз- настайныя плоскасці аб'ёмнага цела, абіраюць якую- небудзь галоўную і на яе адну праліваюць святло, а ўсё астатнія, пакінуўшы ў ценю, паказваюць толькі ў той меры, у якой яны відны з абранага ракурсу, так і я, баючыся, што акажуся няздольным змясціць у сваім трактаце ўсё, што было ў мяне ў думках, вырашыў найбольш поўна выкласці толькі тое, што мне было вядома адносна святла, а потым, у сувязі з гэтым, дадаць сёе-тое пра нерухомыя зоркі і Сонца (з прычыны, што з іх яно амаль усё і паходзіць), пра нябесныя прасторы (з прычыны, што праз іх яно пера- носіцца), пра планеты, каметы й Зямлю (з прычыны, што ад іх яно адбіваецца), і асабліва пра разнастайныя

*Маецца на ўвазе «Трактат пра сусвет і святло», завершаны Дэкартам ў 1633 г., але ўпершыню выдадзены толькі ў 1664 г. пасля яго смерці. (Заўв. перакладчыка.)

зямныя целы (з прычыны, што яны бываюць або каларовыя, або празрыстыя, або святлівыя), а таксама, урэшце, пра чалавека (з прычыны, што ён ёсць яго сузіральнікам). Гэтак сама, каб крыху зацяніць усё гэта і мець магчымасць вальней выказваць, што я пра гэта думаю, не будучы абавязаным трымацца тых ці іншых меркаванняў, прынятых сярод вучоных, ці абвяргаць іх, я вырашыў пакінуць увесь гэты свет іхнім спрэчкам, а самому весці гаворку пра тое, што адбывалася б у нейкім іншым свеце, калі б Бог, каб яго класці, стварыў цяпер недзе ва ўяўных прасторах дастаткова матэрыі, прымусіўшы розныя часткі гэтай матэрыі па-рознаму і беспарадкава рухацца, так каб утварыўся хаос, настолькі забытаны, як гэта могуць прыдумаць паэты, а пасля не рабіў бы нічога, усяго толькі спрыяючы звыклым чынам прыродзе і даючы ёй дзейнічаць паводле ўсталяваных ім законаў. Дапусціўшы ўсё гэта, я перадусім апісаў гэтую матэрыю і пастараўся паказаць яе так, што, на маю думку, ва ўсім свеце няма нічога больш яснага і лягчэй зразумелага, апроч таго, што я казаў трошкі вышэй пра Бога й душу; бо я сумясля дапусціў нават, што яна не валодае ніводнай з тых формаў ці якасцяў, пра якія спрачаюцца ў школах, ані ўвогуле чым-небудзь, пазнаванне чаго не было б настолькі натуральным дзеля нашага розуму, што нават нельга было б прыкінуцца, быццам не ведаеш гэтага. Акрамя таго, я паказаў, якія ёсць законы прыроды, і, абапіраючыся

ў сваіх довадах толькі на прынцып бясконцай дасканаласці Бога, пастараўся вызначыць і адбракаваць усе, адносна якіх магло б мецца сумненне, а тады паказаць, што гэтыя законы такія, што нават калі б Бог стварыў шмат сусветаў, то сярод іх, бадай, не было б ніводнага, дзе яны не выконваліся б. Потым я прадэманстраваў, што згодна з такімі законамі большая частка матэрыі гэтага хаосу мусіла б пэўным чынам размясціцца і ўпарадкавацца так, што была б падобнаю да нашых нябёсаў, а некаторыя яе часткі мусілі б тым часам утварыць зямлю, некаторыя — планеты й каметы, а некаторыя іншыя — сонца і нерухомыя зоркі. І тут, перайшоўшы да тэмы святла, я досыць падрабязна растлумачыў, што ўяўляе сабою святло, якое мусіць знаходзіцца ў сонцы і зорках, якім чынам яно адтуль за імгненне перасякае неабсяжныя нябесныя прасторы і як адбіваецца ад планет і камет у кірунку зямлі. Да гэтага я дадаў таксама шматлікія меркаванні адносна субстанцыі, размяшчэння, руху і ўсіх размаітых якасцяў гэтых нябёсаў і зор — так, што, на маю думку, сказанага было дастаткова, каб зразумець, што ўласцівасці нашага свету не вызначаюцца нічым, што мусіла б ці прынамсі магло б уяўляцца непадобным да ўласцівасцяў свету, які я апісваў. Адсюль я перавёў гаворку канкрэтна на зямлю і, сумясля нават дапусціўшы, што Бог не ўкладаў ад пачатку ніякага цяжару ў матэрыю, з якой яна складзеная, паказаў, чаму ўсе яе часткі мусяць імкнуцца менавіта да яе цэнтра;

чаму пры наяўнасці на яе паверхні вады і паветра размяшчэнне нябёсаў і зор, у асаблівасці месяца, мусіць выклікаць на ёй прылівы і адлівы, падобныя да тых, што пры ўсіх такіх самых абставінах назіраюцца ў нашых морах, а разам з тым — адмысловае цячэнне як вады, так і паветра з усходу на захад, як гэта таксама назіраецца ў нас паміж тропікамі; якім чынам на ёй натуральна могуць утварацца горы, мары, крыніцы і рэкі, у нетрах узнікаць металы, на палях узрастаць расліны і ўвогуле фармавацца ўсе цэлы, называныя складанымі ці састаўнымі; а паколькі, акрамя зор, мне ва ўсім свеце невядома нічога, што давала б святло, за выключэннем агню, я пастараўся як мага ясней растлумачыць усё, што належыць яго прыродзе: як ён узнікае, чым ён жывіцца, чаму цяпло часам бывае без святла, а часам святло — без цяпла, якім чынам ён надае розным рэчам розныя фарбы і іншыя розныя якасці, як ён прымушае некаторыя з іх плавіцца, а іншыя — цвярдзець, як ён можа іх амаль цалкам усе паядаць або ператвараць у попел і дым і, нарэшце, як ён з гэтага попелу адной толькі магутнасцю свайго дзеяння ўтварае шкло, — і паколькі гэтае ператварэнне попелу ў шкло здаецца мне найбольш захапляльным з усіх, якія адбываюцца ў прыродзе, то апісаць яго мне было асабліва прыемна.

Тым не менш, я не меў жадання выводзіць з усяго гэтага, быццам наш свет быў створаны прапаноўваным мною спосабам, бо нашмат верагодней, што Бог ад

пачатку стварыў яго такім, якім яму належала быць. Але цалкам пэўна (і гэта агульнапрынятая думка сярод багасловаў), што дзеянне, якім Бог захоўвае гэты свет сёння, — у дакладнасці такое самае, якім ён яго стварыў, так што, нават калі б ён ад пачатку не надаў яму ніякай іншай формы, апроч хаосу, а проста, усталяваўшы законы прыроды, паспрыяў, каб прырода дзейнічала звычайным для яе чынам, можна, не прымяншаючы несправядліва цуду стварэння, меркаваць, што ўжо праз адно гэта ўсе чыста матэрыяльныя рэчы з часам маглі б зрабіцца такімі, якімі мы іх бачым цяпер; ды і спасцігаць іх прыроду нашмат лягчэй, калі бачыш, як яны нараджаюцца вось так паступова, чым калі разглядаеш іх толькі сфармаванымі адразу ў гатовым выглядзе.

Ад апісання неадушаўлёных целаў і раслінаў я перайшоў да апісання жывёлаў і, у прыватнасці, чалавека. Але таму што я не валодаў яшчэ дастатковымі ведамі, каб гаварыць пра гэта ў такім самым стылю, як пра астатняе, то бок выводзячы наступствы з прычынаў і паказваючы, якім спосабам і з якога насення прырода мусіць іх утвараць, я задаволіўся тым, што дапусціў, быццам Бог сфармаваў чалавечае цела, цалкам падобнае да нашага, як па абрысе знешніх членаў, так і па будове ўнутраных органаў, але зляпіў яго выключна з тае матэрыі, якая апісвалася вышэй, і ад пачатку не ўклаў у яго ніякай разумнай душы, ні чаго-небудзь іншага, што магло б служыць раслін-

най ці чуйнай душою, а толькі ўдыхнуў яму ў сэрца адзін з тых агнёў без святла, які мной таксама ўжо згадваўся і які па сваёй прыродзе нічым, на маю думку, не адрозніваўся ад таго, што награвала сена, якое засціртавалі, не даўшы высахнуць, ці прымушае шумець маладое віно, пакінутае брадзіць у чопе разам з гронкамі: і вось, разгледзеўшы функцыі, якія ў выніку такога майго дапушчэння могуць быць у гэтым целе, я знайшоў усе тыя ж, якія могуць быць і ў нас незалежна ад нашай здольнасці мысліць, а значыць, без ніякага ўдзелу нашай душы (то бок той адрознай ад цела нашае часткі, пра якую гаварылася вышэй, што яе прырода заключаецца выключна ў мысленні), і гэта былі тыя самыя функцыі, якімі неразумныя жывёлы, можна сказаць, падобны да нас, хоць сярод іх я не здолеў знайсці ніводнай, якая, будучы залежнай ад думкі, была б уласцівая толькі нам, як людзям; затое я знайшоў усе гэтыя функцыі потым, калі дапусціў, што Бог стварыў разумную душу і пэўным чынам, які я апісваў, злучыў яе з целам.

Але каб паказаць, у якім разрэзе мной разглядалася тады гэтая тэма, я хачу памясціць тут тлумачэнне руху сэрца й артэрыяў, на падставе якога, як найпершага і найгалаўнейшага ва ўсіх жывёлаў, будзе лёгка скласці думку і пра ўсе астатнія функцыі. А каб разуменне таго, пра што я павяду гаворку, было меней цяжкім, я хацеў бы, каб усе, хто не зусім абазнаны ў анатоміі, перш чым чытаць гэта, узялі на

сябе клопат разрэзаць сэрца якой-небудзь буйной жывёлы, што мае лёгкія (бо яе сэрца ва ўсім дастаткова падобнае да чалавечага), і адзначылі, што яно складаецца з дзвюх камераў, ці паражнінаў: адной з правага боку, з якой злучаюцца дзве дужа тоўстыя трубка (а дакладней, парожняя вена, якая ёсць галоўным прыёмальнікам крыві і як бы ствалом дрэва, чыё галлё ўтвараецца ўсімі астатнімі венамі цела, і артэрыяльная вена, якую так называюць няправільна, бо папраўдзе гэта артэрыя, якая, выходзячы з сэрца, потым дзеліцца і разгаліноўваецца на шматлікае вецце, што распаўсюджваецца па ўсіх лёгкіх), і другой з левага боку, з якой таксама злучаюцца не меншыя, ато нават таўсцейшыя трубка (а дакладней, вязозная артэрыя, зноў-такі называная так няправільна, бо гэта не што іншае, як вена, якая ідзе ад лёгкіх, дзе, разгаліноўваючыся, пераплятаецца з веццем артэрыяльнай вены й канала, называнага дыхальным горлам, праз які паступае паветра, і вялікая артэрыя, што, выходзячы з сэрца, распаўсюджвае свае адгалінаванні па ўсім цэле). Апроч таго, мне хацелася б, каб такім чытачам былі акуратна паказаныя адзінаццаць скурак, якія, нібыта дзверцы, адчыняюць і зачыняюць чатыры адтуліны, што знаходзяцца ў дзвюх паражнінах сэрца, а дакладней: тры — на ўваходзе парожняй вены, дзе яны размяшчаюцца такім чынам, што ніяк не могуць перашкаджаць крыві, якая па ёй працякае, трапляць у правую паражніну і разам з

тым не даюць ёй выходзіць назад; тры — на ўваходзе артэрыяльнай вены, якія, размяшчаючыся цалкам адваротным чынам, якраз такі дазваляюць крыві перацякаць з гэтай паражніны да лёгкіх, але не даюць ёй вяртацца; і гэтаксама дзве — на ўваходзе венознай артэрыі, якія прапускаюць паток крыві з лёгкіх да левай паражніны сэрца, але перашкаджаюць яе вяртання; і тры — на ўваходзе вялікай артэрыі, якія дазваляюць крыві выходзіць з сэрца, але не даюць зацякаць назад; і пры гэтым няма патрэбы шукаць нейкага іншага тлумачэння колькасці гэтых скурак, апроч таго, што адтуліна венознай артэрыі авальная і дзякуючы займанаму ёю месцу можа лёгка зачыняцца дзвюма скуркамі, а іншыя адтуліны — круглыя і могуць лепш зачыняцца трыма. Гэтаксама я хацеў бы, каб гэтым чытачам далі пераканацца, што вялікая артэрыя і артэрыяльная вена маюць нашмат цвярдзейшую і трывалейшую будову, чым венозная артэрыя і парожняя вена, і што дзве апошнія перад уваходам у сэрца расшыраюцца і ўтвараюць як бы два капшучкі, называныя вушкамі перадсэрдзя, якія складаюцца з матэрыі, падобнай да тканак сэрца; што ў сэрцы заўжды большая цеплыня, чым у любой іншай частцы цела; і ўрэшце, што ў выніку гэтае цеплыні ўсякая кропля крыві, якая трапляе ў тую ці іншую паражніну сэрца, хутка раздзімаецца і расшыраецца, як гэта бывае звычайна з усімі вадкасцямі, калі іх па кроплі выліваць у якую-небудзь моцна напаленую пасудзіну.

Пасля гэтага, каб растлумачыць рух сэрца, мне дастаткова сказаць, што, калі яго паражніны не напоўненыя крывёю, яна немінуца мусіць у яго зацячы з парожняй вены — у правую паражніну і з вязознай артэрыі — у левую, бо два гэтыя сасуды заўсёды ёю напоўненыя, а іх адтуліны, якія адчыняюцца ў бок сэрца, не могуць у такой сітуацыі быць закупораныя; і як толькі дзве кроплі крыві трапляюць з іх адна ў правую паражніну, а другая ў левую (а гэта дзве дужа вялікія кроплі, бо і адтуліны, што іх упускаюць, дужа шырокія, і сасуды, з якіх яны паступаюць, дужа напоўненыя крывёй), яны адразу разрэджваюцца і расшыраюцца ад унутрысардэчнае цеплыні, у выніку чаго, раздзьмуўшы сэрца, штурхаюць і зачыняюць пяць дзверцаў на ўваходзе сасудаў, з якіх паступілі, не дазваляючы такім чынам, каб у сэрца трапіла болей крыві, а разрэджваючыся і расшыраючыся ўсё мацней, штурхаюць і адчыняюць шэсць іншых дзверцаў на ўваходзе двух іншых сасудаў, праз якія яны і выходзяць, раздзімаючы амаль адначасова з сэрцам усе адгалінаванні артэрыяльнай вены і вялікай артэрыі, пасля чаго сэрца адразу пачынае сціскацца, гэтак сама як і артэрыі, бо кроў, трапляючы ў іх, ахалоджваецца, і тады шэсць іх дзверцаў зачыняюцца, а пяць дзверцаў парожняй вены і вязознай артэрыі зноў адчыняюцца і ўпускаюць яшчэ дзве кроплі, якія, як і папярэднія, расшыраюць сэрца й артэрыі нанова. А з той прычыны, што кроў, якая трапляе такім

чынам у сэрца, праходзіць праз два капшучкі, што называюцца вушкамі, то выходзіць, што іх рух — супрацьскіраваны сардэчнаму і яны сціскаюцца, калі яно раздзімаецца. Зрэшты, каб тыя, хто не ведае сілы матэматычных доказаў і не прызвычаены адрозніваць слушныя довады ад праўдападобных, не надумалі, не даследаваўшы, адмаўляць сказанае мною, я хачу ім зазначыць, што апісаны мной рух гэтак сама немінуча вынікае ўжо толькі з размяшчэння органаў, якія можна бачыць у сэрцы простым вокам, з цеплыні, якая можа адчувацца ў ім пальцамі, і з прыроды крыві, якую можна спазнаць праз вопыт, як рух гадзінніка вынікае з моцы, размяшчэння і формы ягоных гіраў і шасцярэnek.

Ну, а калі хто запытае, чаму кроў у венах, увесь час уліваючыся ў сэрца, ніяк не вычэрпваецца і чаму артэрыі, у якія яна, праходзячы цераз сэрца, трапляе, ніяк ёю не перапаўняюцца, дык мне дастаткова будзе адказаць, проста паўтарыўшы апісанае ў свой час англійскім медыкам*, якога варта пахваліць за тое, што ён праламаў лёд у гэтым месцы і першы растлумачыў, што на кончыках артэрыяў ёсць мноства маленькіх праходаў, праз якія кроў, паступаючы ў артэрыі з сэрца, перацякае ў дробныя адгалінаванні венаў, па якіх потым зноў накіроўваецца да сэрца, так што яе

*Уільям Гарвэй (анг. William Harvey; 1578–1657) — англійскі медык, заснавальнік фізіялогіі і эмбрыялогіі. (Зайв. перакладчыка.)

рух уяўляе сабой не што іншае, як безупынны кола-зварот. Ён вельмі добра даводзіць гэта праз звычайны досвед хірургаў, якія, нямоцна перавязваючы руку вышэй ад месца, дзе ўскрываюць вену, атрымліваюць больш насычаны крывацёк, чым калі б перавязкі не было; а вось каб яны зрабілі яе ніжэй, паміж кісцю і разрэзам, або вышэй, але зацягнулі туга, вынік быў бы цалкам адваротны. Такім чынам відавочна, што нямоцна зацягнутая павязка, перашкаджаючы крыві, якая ўжо знаходзіцца ў руцэ, вяртацца да сэрца па венах, не перашкаджае пры гэтым прытоку новай крыві праз артэрыі, бо яны знаходзяцца глыбей за вены і, маючы цвярдзейшыя сценкі, не так лёгка пераціскаюцца, а таксама што кроў, ідучы ад сэрца, бяжыць па артэрыях да кісці з большаю сілай, чым вяртаецца да сэрца па венах, а паколькі гэтая кроў выходзіць з рукі праз разрэз у адной з венаў, гэта значыць, што недзе ніжэй за гэтае месца, ці то — на канцы кісці, абавязкова павінны быць праходы, праз якія яна магла б пераходзіць з артэрыяў у вены. Гэтаксама выдатна ён пацвярджае сказанае ім пра кровазварот праз існаванне дробных клапанаў, размешчаных у розных месцах па ўсёй даўжыні венаў так, што яны не дазваляюць крыві ісці ад сярэдзіны цела да канечнасцяў, а прапускаюць яе толькі ад канечнасцяў да сэрца, а таксама дзякуючы вопыту, які сведчыць, што ўся кроў можа за вельмі кароткі час выцечы з цела ўсяго праз адну перарэзаную артэрыю, няхай нават яна будзе

туга перавязаная вельмі блізка да сэрца і перарэзаная паміж сэрцам і перавязкай — так, каб не было ніякай падставы меркаваць, што кроў, якая з яе выцякае, паходзіць аднекуль яшчэ, апроч сэрца.

Але ёсць і шмат іншых абставінаў, якія сведчаць, што сапраўдная прычына руху крыві заключаецца ў тым, пра што я казаў. Так, па-першае, розніца паміж крывёю, што выходзіць з венаў, і крывёю, што выходзіць з артэрыяў, палягае толькі на тым, што, праходзячы праз сэрца, дзе яна разрэджваецца і як бы дыстылюецца, кроў робіцца на выхадзе з яго, ці то ў артэрыях, больш цяжкаю, жвавейшаю і цяплейшаю, чым была перад тым, як у сэрца трапіць, ці то ў венах. І нават калі прыгледзецца ўважлівей, можна адзначыць, што розніца гэтая выразна праяўляецца толькі паблізу з сэрцам, а ў месцах ад яго аддаленых яна зусім не такая. Далей, цвёрдасць тканак, з якіх складаюцца артэрыяльная вена і вялікая артэрыя, уяўляе сабой дастатковы паказчык таго, што кроў у іх б'ецца мацней, чым у венах. І чаму левая паражніна сэрца і вялікая артэрыя больш ёмістыя і шырэйшыя за правую паражніну і вянозную артэрыю, калі не таму, што кроў вянознай артэрыі, пабываўшы пасля праходу праз сэрца толькі ў лёгкіх, больш цяжкая і разрэджваецца мацней і лягчэй, чым кроў, што паступае непасрэдна з парожняе вены? І аб чым, мацаючы пульс, змогуць здагадацца лекары, калі ім не будзе вядома, што ў залежнасці ад таго, як кроў мяняе сваю

прыроду, яна можа разрэджацца цеплынёю сэрца ў большай ці меншай ступені, хутчэй ці марудней, чым раней? І калі разгледзець, як гэтая цеплыня перадаецца ў іншыя органы, хіба не давядзецца прызнаць, што адбываецца гэта дзякуючы крыві, якая, праходзячы праз сэрца, награецца ў ім, а тады разносіцца па ўсім целе, з чаго й вынікае, што, калі пазбавіць крыві нейкую частку цела, гэтым самым яна будзе пазбаўленая і цеплыні; і нават калі б сэрца было такое гарачае, як распаленае жалеза, гэтага ўсё адно не хапіла б, каб сагрэць ногі і рукі так, як яно іх грэе, калі б яно не пасылала ў іх безупынку ўсё новую кроў. Далей, з гэтага таксама робіцца зразумела, што сапраўднае прызначэнне дыхання — прыносіць дастаткова свежага паветру ў лёгкія, каб кроў, што паступае ў іх з правае паражніны сэрца, дзе яна была разрэджаная і як бы ператвораная ў пару, тут зноў згусцілася і зноў стала крывёю, перш чым вярнуцца ў левую паражніну, без чаго яна была б няздольная сілкаваць агонь, які там гарыць; і гэта пацвярджаецца тым, што жывёлы, у якіх няма лёгкіх, маюць у сэрцы толькі адну паражніну, а таксама тым, што дзеці, якія не могуць карыстацца лёгкімі, пакуль знаходзяцца ў матчыным чэраве, маюць у сэрцы адтуліну, праз якую кроў пераліваецца з парожняе вены ў левую паражніну, і пратоку, праз якую яна пераліваецца з артэрыяльнае вены ў вялікую артэрыю, не праходзячы праз лёгкія. Далей, як у страўніку магло б адбывацца страўленне,

калі б сэрца праз артэрыі не пасылала туды цеплыні, а разам з ёй і некаторых найбольш цяжкіх частак крыві, якія дапамагаюць распускацца харчам, што ў яго паступаюць? І хіба не лёгка робіцца зразумець дзеянне, якое ператварае жыццё з гэтых харчоў у кроў, калі ўзяць пад увагу, што яна дыстылюецца, зноў і зноў праходзячы праз сэрца, можа быць, больш за сто ці дзвесце разоў кожны дзень? І што трэба яшчэ, каб растлумачыць харчаванне і ўтварэнне разнастайных выдзяленняў цела, апроч як сказаць, што дзякуючы сіле, з якою кроў, разрэдзіўшыся, рухаецца ад сэрца да кончыкаў артэрыяў, пэўныя яе часцінкі ўкільняюцца паміж часцінкамі органаў, у якіх апынаюцца, і некаторыя з іх выбіваюць, займаючы іх месца, і пры гэтым у залежнасці ад размяшчэння, абрысу ці дробнасці пораў, якія ім сустракаюцца, адны з гэтых часцінак трапляюць у адны месцы, другія — у іншыя, нахшталт таго, як гэта можа назіраць кожны, карыстаючыся наборам рашотаў з рознымі адтулінамі, каб раздзяліць між сабой рознае зерне. І нарэшце, самае адметнае ва ўсім гэтым — спараджэнне жывёльных духаў, якія, як вельмі лёгкі ветрык ці, лепей сказаць, як вельмі чыстае і вельмі жвавае полымя, безупынку і ў вялікае колькасці ўздываюцца ад сэрца да мозга, а адтуль па нервах перадаюцца ў мышцы і прыводзяць у рух усе органы; пры гэтым няма патрэбы выдумляць нейкую іншую прычыну, чаму самыя рухомыя і пранікальныя часцінкі крыві, найбольш прыдатныя

для ўтварэння гэтых духаў, скіроўваюцца менавіта да мозга, а не ў іншыя месцы, апроч той, што артэрыі, па якіх яны туды пераносяцца, ідуць ад сэрца па найбольш простаі, у параўнанні з усімі іншымі, лініі, а паводле правілаў механікі, тоесных правілам прыроды, калі шмат прадметаў імкнецца рухацца разам у адным напрамку, на якім усім няма дастаткова месца (гэтак сама як імкнуцца да мозга часцінкі крыві, што выходзяць з левае паражніны сэрца), тады найбольш слабым і найменш рухомым наканавана быць адсунутымі ўбок мацнейшымі, якія адны толькі і дойдучь.

У трактаце, які я намерваўся выдаць раней, усё гэта было растлумачана дастаткова падрабязна. А пасля я ў ім паказаў, якою ў чалавечым целе мусіць быць будова нерваў і мышцаў, каб жывёльныя духі, што ў ім знаходзяцца, валодалі сілаю рухаць ягонымі членамі (гэтак сама мы бачым, як нядаўна адсечаная галава, няхай ужо й неадушаўлёная, усё яшчэ варушыцца і кусае зямлю); якія ў мозгу мусяць адбывацца змены, каб ён абуджаўся, засынаў і ў ім узнікалі сны; якім чынам святло, гукі, пахі, смакі, цеплыня і ўсе іншыя ўласцівасці знешніх аб'ектаў могуць фармаваць у ім праз пасярэдніцтва пачуццяў розныя ўражанні; якім чынам розныя ўражанні фармуюцца ў ім, з другога боку, голодам, смагай і іншымі ўнутранымі адчуваннямі; што трэба лічыць за агульнапрынятае разуменне, якім гэтыя ўражанні ўспрымаюцца, што — за памяць, якая іх захоўвае, і што — за ўяўленне, якое можа па-рознаму

іх змяняць і ствараць з іх новыя, і гэтак сама, рассылаючы жывёльныя духі па мышцах, прымушаць члены гэтага цела рухацца настолькі ж разнастайнымі спосабамі і ў такой самай меры рэагуючы на аб'екты, што ўспрымаюцца органамі пачуццяў, і на ўнутраныя адчуванні, якія ў ім узнікаюць, як рухаліся б і нашыя члены, каб імі не кіравала воля; і гэта не выкліча ніякага здзіўлення ў тых, хто, ведаючы, колькі разнастайных аўтаматаў і самарухомых механізмаў можа стварыць чалавечая спрытнасць, выкарыстоўваючы ў іх зусім мала дэталяў у параўнанні з вялікім мноствам костак, цягліцаў, нерваў, артэрыяў, венаў і ўсіх іншых частак, якія маюцца ў цэле кожнай жывёлы, будуць разглядаць гэтае цела як механізм, які, будучы створаны рукамі Бога, зладжаны непараўнальна лепш і мае нашмат зграбнейшыя рухі за любы механізм, які могуць прыдумаць людзі. І тут я спыніўся асобна, каб паказаць, што, калі б існавалі машыны, якія мелі б органы і знешні выгляд малпы ці нейкай іншай неразумнай жывёлы, то ў нас не было б ніякага сродку даведацца, што яны не такой самай прыроды, як гэтыя жывёлы; а вось калі б існавалі такія, якія мелі б падабенства да нашага цела і, наколькі гэта дапушчальна ў думках, імітавалі б нашыя дзеянні, дык тут у нас заўсёды было б два надзейныя спосабы вызначыць, што гэта зусім не сапраўдныя людзі: па-першае, яны ніколі не маглі б карыстацца словамі ці іншымі знакамі, спалучаючы іх так, як гэта робім

мы, каб паведаміць іншым нашыя думкі, бо хоць, вядома, можна ўявіць, каб машына была зроблена так, што прамаўляла б словы і нават прамаўляла б некаторыя з іх у адпаведнасці з пэўнымі цялеснымі ўздзеяннямі, якія выклікалі б у яе ў органах тую ці іншую змену (напрыклад, калі б да яе дакраналіся ў адным нейкім месцы, яна пыталася б, што ад яе хочуць, а ў другім — крычала б, што ёй баліць, і да таго падобнае), але нельга ўявіць, каб яна складала словы па-рознаму, адказваючы на сэнс усяго, што будзе сказана ў яе прысутнасці, як гэта могуць рабіць самыя неразумныя людзі. А па-другое, нават калі б такія машыны шмат чаго рабілі не горш, а можа, і лепш за нас, да іншага яны непазбежна аказваліся б няздольныя, і гэта выкрывала б, што яны дзейнічаюць не свядома, а толькі дзякуючы размяшчэнню іх органаў, бо ў адрозненне ад розуму, які ёсць інструментам універсальным, здольным служыць ва ўсякага роду абставінах, гэтыя органы маюць патрэбу ў адмысловым размяшчэнні для кожнага адмысловага дзеяння, а таму і ў думках дапусціць немагчыма, каб у нейкай машыне яны размяшчаліся настолькі разнастайным чынам, што ва ўсіх варунках жыцця дазвалялі б ёй дзейнічаць так, як наш розум дазваляе дзейнічаць нам. Зноў жа, з дапамогай гэтых самых двух спосабаў можна вызначыць розніцу паміж людзьмі і жывёламі. Бо вельмі адметны той факт, што няма людзей настолькі дурных і неразумных, не выключаючы нават вар'ятаў,

якія былі б няздольныя звязаць некалькі словаў і пабудаваць выказванне, каб перадаць сваю думку, і наадварот, няма ніякай іншай жывёлы, якая зрабіла б падобнае, наколькі яна ні была б дасканалая і ў якіх бы спрыяльных умовах ні гадавалася. Адбываецца гэтак не ад нястачы органаў, бо мы бачым, што сарокі і папугаі ўмеюць, як мы, прамаўляць словы, і тым не менш, яны не здольныя гаварыць, як мы, гэта значыць — гаварыць, паказваючы, што яны думаюць, што яны кажучь; а вось людзі, якія нарадзіліся глухімі й нямымі і ў такой самай, ато і большай за жывёлаў ступені пазбаўлены органаў, што служаць іншым у маўленні, звычайна самі выдумляюць пэўныя знакі, з дапамогай якіх разумеюцца з тымі, хто, заўсёдна знаходзячыся побач, мае час вывучыць іхнюю мову. Гэта сведчыць не проста пра тое, што жывёлы маюць розуму менш за людзей, але што яны ўвогуле яго не маюць, бо мы бачым, што, каб умець гаварыць, яго трэба зусім крыху; а паколькі сярод жывёлаў аднаго віду, гэтак сама як сярод людзей, адзначаецца пэўная няроўнасць і адны з іх лягчэй паддаюцца вывучцы, чым другія, то неверагодна, каб малпа ці папугай, найбольш дасканалыя ў сваім родзе, не параўняліся з самым дурным дзіцём ці прынамсі дзіцём з памутнелым розумам, калі б іх душа не мела прыроду, цалкам адрозную ад нашай. І мы не павінны блытаць маўленне з натуральнымі рухамі, якія адлюстроўваюць адчуванні і могуць імітавацца як механізмамі, так і жывёламі,

ані меркаваць, як некаторыя ў старажытнасці, нібыта жывёлы гавораць, толькі мы не разумеем іх мовы. Бо каб гэта была праўда, дык яны, маючы многія органы, адпаведныя нашым, маглі б гэтак сама разумецца з намі, як з да сябе падобнымі. Вельмі адметным ёсць і той факт, што, хоць шмат якія жывёлы праяўляюць у некаторых сваіх дзеяннях болей спрыту, чым мы, тым не менш відаць, што ў многіх іншых дзеяннях тыя самыя жывёлы не праяўляюць яго зусім, так што, калі нешта яны і робяць лепей, гэта не сведчыць, што кемнасці ў іх больш, бо пры такім разліку яны мелі б яе больш за ўсякага з нас і ва ўсім іншым дзейнічалі б лепей; але хутчэй, яны яе зусім не маюць і ў іх проста дзейнічае прырода ў адпаведнасці з размяшчэннем іх органаў: так мы бачым, што і гадзіннік, які складаецца толькі са спружынаў і шасцярэнек, можа адлічваць гадзіны і вымяраць час дакладней, чым мы, пры ўсёй нашай адумлівасці.

Пасля гэтага я перайшоў да апісання разумнай душы і паказаў, што яна ніякім чынам не можа вынікаць з моцы матэрыі, як іншае, пра што я веў гаворку, а павінна быць створанай адмыслова, і растлумачыў, чаму недастаткова, каб яна была проста ўмешчаная ў чалавечае цела накшталт стырнаваго на караблі, адно каб, хіба, рухаць ягонымі членамі, але абавязкова павінна быць аб'яднаная і злучаная з ім шчыльней, каб, апроч таго, мець падобныя да нашых пачуцці й патрэбы і такім чынам стварыць сапраўднага чалавека.

Зрэшты, з прычыны, што тэма душы — адна з найважнейшых, я спыніўся тут на ёй крыху падрабязней, бо апроч вялікай памылкі тых, хто адмаўляе Бога, і якую я, па-мойму, дастаткова абверг вышэй, няма ніякае іншай, якая зводзіла б слабыя душы далей з праведнае дарогі, чым памылка лічыць, нібыта душа ўжывёлаў мае такую самую прыроду, як наша, і што, у сувязі з гэтым, нам, як тым самым мухам і мурашам, няма чаго баяцца і на што спадзявацца пасля гэтага жыцця; тым часам як, ведаючы, наколькі гэтыя душы розняцца, нашмат лягчэй зразумець довады, якія даказваюць, што наша душа мае прыроду, цалкам незалежную ад цела, і, такім чынам, ніяк не падлягае смерці адначасова з ім, а як бо не відаць ніякіх іншых прычынаў, якія маглі б яе знішчыць, то з гэтага натуральна вынікае выснова, што яна несмяротная.

Частка шостая

Сёння мінула тры гады з таго часу, як я скончыў трактат, у якім утрымліваліся ўсе вышэй згаданыя довады, і я пачаў ужо яго пераглядаць, каб перадаць у рукі друкару, калі даведаўся, што асобы, якіх я шаную і чый аўтарытэт мае не меншы ўплыў на мае дзеянні, чым мой розум на мае думкі, не ўхвалілі пэўнага погляду ў фізіцы, апублікаванага незадоўга да таго іншым аўтарам*, і хоць я не хачу сказаць, каб я падзяляў гэты погляд, але да таго, як на яго была накладзеная цэнзура, я не заўважаў у ім нічога, што магло б мне падацца шкодным ані з гледзішча рэлігіі, ані дзяржавы і што, такім чынам, перашкодзіла б і мне напісаць тое самае, калі б гэта было перакананнем майго розуму; гэта прымусіла мяне апасацца, ці няма ўсё-ткі і сярод маіх поглядаў нейкага, у якім бы я схібіў нягледзячы на тое, што заўсёды вельмі стараўся не давяраць ніякаму новаму меркаванню, якому не меў цалкам пераканаўчых доказаў, і не пісаць нічога, што магло б абярнуцца каму-небудзь на шкоду. Гэтага аказалася досыць, каб змусіць мяне памяняць рашэнне

*Маецца на ўвазе Галілей, асуджаны ў 1633 г. Святой інквізіцыяй і змушаны адмовіцца ад поглядаў, выказаных ім у апублікаваным на год раней «Дыялогу аб дзвюх найгалоўнейшых сістэмах сусвету». (Зайв. перакладчыка.)

аб публікацыі тых маіх думак, бо, хаця довады, па якіх яно прымалася раней, былі вельмі моцныя, мая заўсёдная непрыязнасць да рамяства напісання кніг дазволіла мне хутка знайсці дастаткова іншых, каб ад яго адмовіцца. І довады гэтыя, як з аднаго, так і з другога боку, такія, што ў пэўнай меры будзе цікава не толькі мне тут іх выкласці, але, можа быць, і публіцы — пазнаёміцца з імі.

Я ніколі не надаваў вялікага значэння таму, што паходзіла з маёй галавы, і пакуль не меў з ужыванага мною метаду ніякага іншага плёну, апроч таго, што цешыўся, пераадольваючы некаторыя цяжкасці спекуляцыйных навук, або стараўся ўзгадняць сваю манеру паводзінаў з прынцыпамі, якім ён мяне вучыў, дык і не лічыў сябе абавязаным нешта пра яго пісаць. Бо калі казаць пра манеру паводзінаў, дык тут кожны так перапоўнены сваёю прамудрасцю, што, мабыць, знайшлося б столькі рэфарматараў, колькі ёсць галоваў, калі б нешта мяняць у гэтай сферы дазвалялася кожнаму, а не толькі тым, каго Бог надзяліў уладай кіраваць народамі або дарам і дастатковай руплівасцю стаць прарокам; а таму, хоць мае ўяўленні дужа мне падабаліся, я размеркаваў, што яны ёсць і ў іншых і, мусіць, падабаюцца ім яшчэ больш. Але як толькі я авалодаў некаторымі агульнымі паняццямі з фізікі і, пачаўшы выпрабоўваць іх ва ўсякіх цяжкіх прыватных выпадках, заўважыў, дакуль яны здольны давесці і як адрозніваюцца ад

прынцыпаў, ужываных дагэтуль, я палічыў, што не магу іх хаваць, не творачы вялікага граху перад законам, які абавязвае нас у меры, якой мы надзелены, спрыяць агульнаму дабрабыту людзей: бо засвоеныя мною паняцці паказалі мне, што магчыма дасягнуць ведаў, вельмі карысных у жыцці, і што замест спекуляцыйнай філасофіі, якую выкладаюць у школах, можна стварыць практычную, з дапамогай якой, разумеючы сілу і дзеянне агню, вады, паветра, зорак, нябёсаў і ўсіх іншых навакольных целаў гэтак сама дакладна, як, мы ведаем, нашы майстры разумеюць у розных сваіх рамёствах, мы змаглі б карыстацца ўсім гэтым ва ўсіх адпаведных сферах ужытку і такім чынам зрабіцца як бы гаспадарамі і ўладальнікамі прыроды. Такія веды пажаданыя не толькі дзеля вынаходжання безліч новых умельстваў, дзякуючы якім мы зможам, ніяк не абцяжарваючы сябе, цешыцца зямнымі пладамі і ўсімі выгодамі, якія яны нясуць, але і, галоўным чынам, дзеля захавання здароўя, якое, несумненна, ёсць найпершым багаццем і падмуркам усіх іншых багаццяў у гэтым жыцці; бо нават дух так моцна залежыць ад стану і суладнасці органаў цела, што, калі й можна знайсці нейкі спосаб зрабіць усіх людзей у цэлым мудрэйшымі і спрытнейшымі, дык, на маю думку, яго трэба шукаць у медыцыне. Праўда, у той медыцыне, якой карыстаюцца сёння, мала такога, што прыносіла б прыкметную карысць, і хоць я не маю ніякага намеру яе ганьбаваць, я ўпэўнены, што

няма нікога, нават сярод тых, хто займаецца гэтай прафесіяй, хто не прызнаваў бы, што ўсё вядомае ў ёй — амаль нішто ў параўнанні з тым, што яшчэ застаецца зведаць, і што можна было б пазбавіцца ад безлічы як цялесных, так і душэўных хваробаў, а можа быць, нават і ад старэчай лядашчасці, калі б было дастаткова вядома пра іх прычыны і тыя лекі, якімі нас надзяліла прырода. І вось, намерыўшыся прысвяціць жыццё пошуку такой неабходнай навукі і напаткаўшы шлях, трымаючыся якога яе, як мне здаецца, немінуча можна будзе знайсці, калі толькі гэтаму не перашкодзяць кароткасць жыцця ці нястача досведу, я палічыў, што няма лепшага сродку супраць гэтых дзвюх перашкодаў, апроч як сумленна паведамляць публіцы ўсё нямногае, што мне ўдасца знайсці, і заахвочваць разумныя галовы ісці далей, робячы ў адпаведнасці са сваімі схільнасцямі і магчымасцямі свой унёсак у правядзенне неабходных вопытаў і гэтаксама перадаючы публіцы ўсё, што ім удасца спазнаць, каб наступнікі пачыналі там, дзе кончылі іх папярэднікі, і каб такім чынам, злучаючы жыцці і намаганні многіх, мы змаглі прайсці разам нашмат далей, чым кожны, ідучы паасобку.

Што да вопытаў, то я заўважыў, што яны тым болей патрэбныя, чым далей мы прасоўваемся ў ведах; бо напачатку лепш карыстацца тым, што само сабой успрымаецца пачуццямі і з чым мы, хоць трошкі разважыўшы, не лічыцца не можам, а не шукаць адразу

нейкіх рэдкіх і мудрагелістых з'яваў: довадам на карысць гэтаму служыць тое, што рэдкія з'явы часта падманваюць, калі прычыны болей звычайных яшчэ не вядомыя, ды і абставіны, ад якіх яны залежаць, настолькі дробныя і асаблівыя, што заўважыць іх бывае надзвычай цяжка. Парадак, якога я тут прытрымліваўся, быў такі. Па-першае, я пастараўся знайсці ўвогуле прыныцы, ці першапрычыны, усяго, што ёсць ці можа быць у свеце, беручы пры гэтым пад увагу аднаго толькі Бога, якім ён быў створаны, і выводзячы іх толькі з пэўных парасткаў праўды, якія ад прыроды закладзены ў нашыя душы. Пасля гэтага я разгледзеў, якія найпершыя і найпрасцейшыя наступствы могуць быць выведзеныя з гэтых прычынаў, і як мне здаецца, такім чынам я знайшоў нябёсы, зоркі, зямлю і нават ваду, паветра, агонь і мінералы на ёй, і некаторыя іншыя такія ж найзвычайнейшыя і найпрасцейшыя, а значыць, і найбольш лёгка для разумення рэчы. Потым, калі я захацеў перайсці да з'яваў больш адмысловых, яны паўсталі перада мной у такой разнастайнасці, што, на маю думку, не дайшоўшы да іх прычынаў праз адпаведныя наступствы і не карыстаючыся дзеля гэтага шматлікімі адмысловымі вопытамі, чалавечаму розуму было б немагчыма адрозніць усе формы ці віды целаў, якія ёсць на зямлі, ад бясконцага мноства іншых, якія маглі б на ёй быць, калі б на тое была Боская воля, а значыць, было б немагчыма і паставіць іх нам на карысць. Тады, перагледзеўшы ў думках усе рэчы, якія

калі-кольвек успрымаліся маімі органамі пачуццяў, я, смею сказаць, не заўважыў сярод іх ніводнай, якую не здолеў бы даволі зручна растлумачыць з дапамогаю знойдзеных мною прынцыпаў. Але я павінен таксама прызнацца, што магутнасць прыроды такая неабсяжная і бязмежная, а знойдзеныя мною прынцыпы такія простыя і агульныя, што я не бачу практычна ніводнага канкрэтнага наступства, якое на першых парах не мог бы вывесці адразу некалькімі рознымі спосабамі, і звычайна маёй самай вялікаю цяжкасцю ёсць знайсці, каторы з гэтых спосабаў адлюстроўвае сапраўдную залежнасць; і тут зноў жа мне невядома ніякага іншага сродку, апроч як падабраць некалькі вопытаў так, каб зыход кожнага розніўся і паказваў, якім спосабам трэба тлумачыць вынік — адным ці другім. Зрэшты, цяпер я ўжо нібы дастаткова ясна ўяўляю, з якога боку трэба падыходзіць да большасці гэтых вопытаў, каб яны маглі служыць пастаўленай мэце, але разам з тым бачу, што яны такія і іх столькі, што на ўсе ў мяне не хапіла б ні рук, ні дастатку, нават каб ён быў у мяне тысячу разоў большы за цяперашні; так што, наколькі болей ці меней мне будуць дазваляць іх праводзіць магчымасці, настолькі болей ці меней я прасунуся з гэтага часу ў пазнанні прыроды; вось жа і знаёмячы са зместам напісанага мною даўней трактата і стараючыся як мага ясней паказаць у ім карысць, якую з усяго гэтага могуць мець чытачы, я намерваўся падахвоціць усіх, хто ўвогуле хоча чалавечага

дабрабыту, — маецца на ўвазе, усіх, хто дабрачынны на справе, а зусім не па знешніх прыкметах ці толькі на чыю-небудзь думку, — з аднаго боку, паведаміць мне пра вопыты, якія імі былі ўжо праведзеныя, а з другога — дапамагчы ў пошуку тых, якія яшчэ застаюцца зрабіць.

Але з таго часу ў мяне ўзніклі іншыя довады, якія прымусілі мяне перамяніць думку, і я размеркаваў, што па меры адкрыцця мною праўды павінен такі і далей пісаць пра ўсё, што палічу так ці іначай важным, прыкладаючы пры гэтым такое ж старанне, як калі б хацеў гэта выдаць, — як дзеля таго, каб мець дадатковую падставу ўсё як след перагледзець (бо, несумненна, на тое, што павінна быць убачана многімі, глядзіш пільней, чым на тое, што робіш толькі дзеля сябе, і часцяком рэчы, якія спярша, калі я пачынаў задумвацца над імі, здаваліся слушнымі, потым, калі я збіраўся выкласці іх на паперы, выглядалі памылковымі), так і дзеля таго, каб не выпускаць ніводнага выпадку быць, калі змагу, карысным грамадству, бо, калі напісанае мною будзе чаго-небудзь вартае, тыя, каму яно трапіць пасля маёй смерці, змогуць знайсці яму найлепшы ўжытак; але я быў настроены ні ў якім разе не пагаджацца на публікацыю напісанага пры жыцці, каб ні прэрэчання, ні вучоныя спрэчкі, тэмай якіх яно магло стаць, ні нават слава, якую яно магло б мне прынесці, ніякім чынам не прывялі да страты часу, які я намерваўся прысвяціць самаадукацыі. Бо хоць і

слушна, што кожны абавязаны ў меры, якой надзелены, спрыяць дабрабыту іншых, і што не быць нікому карысным па сутнасці азначае быць нічога не вартым, аднак гэтаксама слушна і тое, што наш клопат павінен сягаць далей за цяперашні час, і бывае лепш не зрабіць нечага, што, можа быць, прынесла б пэўную карысць тым, хто жыве цяпер, калі ў намерах ёсць зрабіць іншае, што прынясе больш карысці нашчадкам. А я напраўду хацеў бы, каб было зразумела, што тыя крыхі, якія я спазнаў дагэтуль, — амаль нішто ў параўнанні з тым, чаго я не ведаю і чаго не трачу надзеі быць здольным спазнаць, бо ў тых, хто пакрысе адкрывае праўду ў навуках, усё амаль так, як у тых, хто, пачаўшы багацець, з усё меншаю цяжкасцю набывае штось даражэйшае, чым раней набываў нешта намнога таннейшае, будучы бедным. Або іх можна параўнаць з ваяводамі, чыя сіла звычайна расце прапарцыйна іх перамогам і якім патрабуюцца больш абачлівасці, каб, прайграўшы бітву, неяк стабілізаваць сітуацыю, чым, выйграўшы яе, браць усё новыя гарады і правінцыі, бо, далібог, імкнуцца перамагчы ўсе цяжкасці і аблуды, якія перашкаджаюць нам дайсці да спасціжэння праўды, — гэта ўсё адно, што даваць бой, а скласці няправільнае меркаванне па тэме агульнай і важнай значнасці — гэта ўсё адно, што яго прайграць, і пасля даводзіцца ўжываць нашмат большую ўвішнасць, каб аднавіць былое становішча, чым яе спатрэбілася б, каб дасягнуць вялікіх поспехаў, адразу маючы надзейныя

прынцыпы. Што да мяне, дык, калі раней я і адшукаў нейкія праўды ў навуках (а рэчы, змешчаныя ў гэтым томе, спадзяюся, дазваляюць меркаваць, што некаторыя з іх я такі адшукаў), магу сказаць, што ўсе яны ёсць высновамі і вынікамі з пяці-шасці адоленых мною галоўных цяжкасцяў, якія я разглядаю як бітвы, дзе шчасце было на маім баку, і я нават не пабаюся сказаць, што, калі б атрымаў яшчэ дзве-тры такія перамогі, дык палічыў бы ўсё, намечанае мною, здзейсненым, а ўзрост у мяне зусім не такі стары, каб пры звычайным развіцці прыродных абставін я не меў на гэта дастаткова вольнага часу. Але цяпер, калі я маю больш спадзяванняў, што час, які ў мяне застаецца, будзе ўжыты з карысцю, я лічу сябе абавязаным ставіцца да яго з яшчэ большай ашчаднасцю; а вось калі б я апублікаваў асновы сваёй фізікі, дык, несумненна, меў бы шматлікія магчымасці яго змарнаваць, бо хоць амаль усё яны настолькі відавочныя, што іх дастаткова аднойчы пачуць, каб адразу прыняць, і хоць у іх няма нічога, што я не здолеў бы пацвердзіць доказамі, тым не менш немагчыма, каб яны стасаваліся з усімі разнастайнымі меркаваннямі іншых, і таму я прадбачу, што прырэчэнні, якія яны, верагодна ж, выклічуць, будуць часта адцягваць маю ўвагу.

Можна, зрэшты, сказаць, што гэтыя прырэчэнні былі б мне карысныя, бо, з аднаго боку, дазвалялі б мне ўсвядоміць мае памылкі, а з другога, калі б у маіх развагах было нешта слушнае, іншыя такім чынам толькі

глыбей разумелі б гэта; а паколькі некалькі чалавек могуць бачыць больш, чым адзін, дык цяпер, пачаўшы карыстацца знойдзеным мною, яны, у сваю чаргу, маглі б дапамагчы мне сваімі адкрыццямі. Але хоць я і прызнаю, што мне надта ўласціва памыляцца і я амаль ніколі не давяраю першай-лепшай думцы, якая мне прыходзіць, тым не менш папярэдні досвед, звязаны з пярэчаннямі, якія мне могуць адрасаваць, не дазваляе мне спадзявацца на нейкую ад іх карысць: я ўжо шмат разоў сутыкаўся з меркаваннямі і тых, каго ўважаў за сяброў, і тых, хто, па-мойму, ставіўся да мяне бесстаронна, і тых нават, хто, як я ведаў, праз сваю злоснасць і зайздрасць пастараюцца знайсці хоць што-небудзь, што прыхільнасць схавала ад увагі сяброў, але рэдка здаралася, каб мне пярэчылі ў тым, чаго я ніяк не прадбачыў бы, калі толькі гэта не было штосьці надта далёкае ад майго прадмета; так што я практычна ніколі не сустракаў такога крытыка маіх думак, які здаўся б мне і стражэйшым, і справядлівейшым за мяне самога. І гэтаксама я ніколі не заўважаў, каб з дапамогаю дыспутаў, якія практыкуюцца ў школах, была знойдзеная хоць нейкая дагэтуль невядомая праўда, бо калі кожны намагаецца перамагчы, тады ўсіх больш клапаціць надаць праўдападобнасці сваім словам, а не ўзважваць довады аднаго і другога боку; а тыя, хто доўгі час былі добрымі адвакатамі, не робяцца праз гэта лепшымі суддзямі.

Што да карысці, якую атрымалі б ад публікацыі

маіх думак іншыя, дык яна, мабыць, таксама не была б надта вялікаю, бо я пакуль не давеў іх да ўзроўню, каб не было патрэбы яшчэ шмат чаго да іх дадаваць, перш чым увесці ва ўжытак. І думаю, я магу без фанабэрыі сказаць, што калі нехта і здольны зрабіць гэта, дык бадай што я сам, а не хтосьці іншы, і не таму што ў свеце не можа быць мноства галоваў, непараўнальна разумнейшых за маю, а таму, што нельга ўспрыняць і засвоіць ідэю, паведамленую кімсьці іншым, гэтак жа добра, як калі вынасіў яе сам. І ў нашым выпадку гэта таксама справядліва, бо, хоць я часцяком выказваў некаторыя свае меркаванні людзям вельмі разумным і яны, пакуль я гаварыў з імі, здавалася, вельмі дакладна ўсё разумелі, аднак потым, калі яны пераказвалі мае думкі, я заўважаў, што яны амаль заўсёды іх так змянялі, што я ўжо не мог іх прызнаць за свае. У сувязі з гэтым я хачу папрасіць нашчадкаў ніколі не даваць веры таму, што, як ім скажуць, паходзіць нібыта ад мяне, калі гэтага не будзе ў маіх публікацыях; і мяне зусім не дзівіць рознага кшталту лухта, якую прыпісваюць усім старажытным філосафам, чые пісьмовыя працы да нас не дайшлі, і я не лічу праз гэта, што ў іх былі такія бязглуздыя думкі, бо ўсё-ткі яны былі найсвятлейшымі галовамі свайго часу, — я проста мяркую, што іх думкі былі кепска нам перададзеныя. Гэта відаць хоць бы па тым, што іх паслядоўнікам амаль ніколі не ўдавалася іх перасягнуць; ды і ўпэўнены, што і сённяшнія самыя гарачыя

прыхільнікі Арыстотэля палічылі б за шчасце мець такое веданне прыроды, якое меў ён, нават калі б ім паставілі ўмову, што мець большыя веды яны ніколі не будуць. Яны — бы той плюшч, што і не думае ўзняцца вышэй за дрэвы, якія яго падтрымліваюць, і нярэдка, дабраўшыся да вяршыні, пачынае нават зноў паўзці долу; бо здаецца мне, што і гэтыя апускаюцца, ці, іншымі словамі, робяцца ў пэўным сэнсе меншымі знаўцамі, чым калі б увагуле адмовіліся ад вучэння, таму што, не задаволіўшыся тым, што ясна растлумачана аўтарам, яны хочуць знайсці ў яго яшчэ і рашэнне ўсякіх цяжкіх пытанняў, пра якія ён нічога не кажа, а можа быць, і не думаў ніколі. Але іх спосаб філасофствавання надта зручны для тых, хто мае вельмі пасрэдны розум, бо цьмянасць адрозненняў і прынцыпаў, якімі яны карыстаюцца, дазваляе ім гаварыць пра ўсё з такой смеласцю, быццам яны гэта ведаюць, і так цвёрда трымацца сказанага нават у самых тонкіх і спрытных спрэчках, што няма ніякай магчымасці іх пераканаць: гэтым яны нагадваюць мне слепака, які, каб не біцца з відушчым у невыгодных умовах, зацягнуў бы яго ў якое-небудзь вельмі цёмнае сутарэнне; і магу сказаць, што такія якраз і зацікаўлены, каб я ўстрымліваўся ад публікацыі сваіх філасофскіх прынцыпаў, бо, зважаючы на іх вялікую прастасць і яснасць, я сваёй публікацыяй усё адно што адчыніў бы вокны і ўпусціў святло ў сутарэнне, куды гэтыя слепакі спусціліся біцца. Але нават і леп-

шыя галовы не гараць жаданнем пазнаёміцца з імі, бо, калі яны хочуць умець гаварыць аб усім і цешыцца славаю людзей вучоных, дык ім лягчэй дамагчыся гэтага, задавальняючыся праўдападобнасцю, якую без асаблівага намагання можна знайсці ў пытаннях самага рознага кшталту, а не шукаючы праўды, якая адкрываецца адно пакрысе і толькі ў некаторых пытаннях, а ў іншых прымушае шчыра прызнавацца ў сваім няведанні. Калі ж яны ўсё-ткі лічаць за лепшае ведаць нешматлікія праўды, а не фанабэрыцца ўяўным усёведаннем (хоць, несумненна, гэта болей спакусліва), і калі хочуць пераследаваць мэты, падобныя да маёй, дык ім не трэба нічога болей, апроч сказанага ўжо мною ў гэтых развагах, бо калі яны будуць здольныя прайсці далей за мяне, дык тым больш змогуць адшукаць самі тое, што, па-мойму, змог знайсці я; а зважаючы, што ўсё і заўсёды даследавалася мною ў строгім парадку, дык тое, што мне яшчэ належыць адкрыць, пэўна ж, уяўляе сабой нешта больш складанае і больш прыхаванае, чым усё, з чым я сутыкаўся дагэтуль і з чым ім было б прыемней пазнаёміцца самастойна, а не даведацца ад мяне; апроч таго, навык, які яны набудуць, даследуючы напачатку простыя рэчы і прыступка за прыступкай пераходзячы да болей складаных, прынясе ім большую карысць, чым усе настаўленні, што я мог бы ім даць. Тое ж тычыцца і мяне, бо я перакананы, што, калі б у юнацтве мне паведамілі ўсе тыя праўды, доказы якім я шукаў

самастойна, і калі б я спазнаў іх, не прыклаўшы ні-
якага намагання, дык можа быць, я й не знайшоў бы
ніякіх іншых ці, прынамсі, не набыў ніколі ні звычкі,
ні здольнасці, якімі, спадзяюся, валодаю цяпер, знахо-
дзіць увесь час усё новыя па меры таго, як стараюся іх
адшукаць. Словам, калі на свеце ёсць нейкая справа,
якую можа давесці да ладу толькі той, хто яе пачаў,
дык гэта справа, над якую працую я.

Праўда, калі гаварыць пра вопыты, здольныя
паслужыць гэтай справе, то аднаго чалавека будзе,
мусіць, не дастаткова, каб ажыццявіць іх усе; але ж
і прыцягваць чужыя рукі, апроч сваіх, таксама наў-
рад ці карысна — хіба толькі рамеснікаў ці іншых
парабкаў, якіх надзея заробку (а гэта вельмі дзейсны
сродак) прымусіць выконваць у дакладнасці тое, што
ім загадана. Бо калі казаць пра добраахвотнікаў,
якія дзеля цікаўнасці або жадання павучыцца маглі б
прапанаваць сваю дапамогу, дык мала таго, што яны
звычайна больш абяцаюць, чым робяць для справы, і
могуць толькі выказваць цудоўныя прапановы, нівод-
ная з якіх ніколі не спраўджваецца, але ж яны яшчэ
хочуць, каб ім абавязкова нечым адплачвалі — ці
тлумачэннем нейкіх складаных момантаў, ці прынамсі
кампліментарамі і пустымі размовамі, на якія як бы мала
часу ні трацілася, але ж ён траціцца марна. А што да
вопытаў, праведзеных іншымі, нават у выпадку, калі
б яны захацелі падзяліцца імі (хоць тыя, хто лічыць
іх за свае сакрэты, ніколі не зрабілі б гэтага), дык у

большасці з іх прысутнічала б столькі непатрэбных складнікаў і абставінаў, што разабраць, у чым праўда, было б вельмі нялёгка; апроч таго, амаль у кожным выпадку ім было б дадзена такое кепскае, ато нават фальшывае тлумачэнне (бо кожны эксперыментатар намагаўся б падагнаць вынік, каб ён стасаваўся з ягонымі прынцыпамі), што калі б некалькі сярод іх і знайшлося карысных, то гэта не акупіла б часу, патрачанага на іх адбіранне. Такім чынам, калі б у свеце быў чалавек, пра якога было б дакладна вядома, што ён здольны знайсці самыя, якія толькі могуць быць, вялікія і карысныя грамадству рэчы і калі б іншыя людзі стараліся дзеля гэтага ўсяляк яму дапамагчы ў ажыццяўленні яго намераў, то я не бачу, што яшчэ яны маглі дзеля яго зрабіць, апроч як забяспечваць сродкамі на правядзенне неабходных вопытаў, а ў астатнім — не дазваляць нікому сваім назаланнем забіраць у яго вольны час. Але апроч таго, што я не маю прасябе настолькі высокай думкі, каб абяцаць нечага незвычайнага, і не цешуся марнымі фантазіямі, што грамадства павінна быць неяк асабліва зацікаўленае ў маіх планах, я гэтак сама не настолькі нізкі душой, каб прыняць ад каго б там ні было ласку, якую маглі б палічыць незаслужанай.

Усе гэтыя меркаванні разам узятыя сталі прычынай таму, што тры гады назад я не захацеў публікаваць той цалкам завершаны мною трактат і нават прыняў рашэнне не выдаваць на працягу ўсяго жыцця ніякага

іншага, які меў бы настолькі ж агульную тэму і з якога можна было б зразумець асновы маёй фізікі. Але з таго часу ўзніклі дзве іншыя прычыны, якія прымусілі мяне прывесці тут некалькі асобных узораў праведзеных мною вопытаў і тым самым даць публіцы пэўную справаздачу аб маёй дзейнасці ў планах. Першая прычына заключалася ў тым, што, калі б я не зрабіў гэтага, дык многія, хто ведаў пра мой ранейшы намер надрукаваць сёе-тое з напісанага, маглі б уявіць, што прычыны, па якіх я ўстрымліваюся, сведчаць не на маю карысць, прычым у большай ступені, чым гэта ёсць напраўду, але хоць я і не вялікі аматар славы і, асмелюся нават сказаць, цярэць яе не магу, бо лічу, што яна супярэчыць спакою, які я цягну вышэй за ўсё, тым не менш я ніколі не стараўся хаваць свае дзеянні, нібыта злачынствы, ані карыстаўся нейкімі асаблівымі перасцярогамі, каб быць невядомым, як таму, што палічыў бы гэта несправядлівым да самога сябе, так і таму, што гэта вымагала б ад мяне пэўнай заклапочанасці, якая таксама супярэчыла б поўнаму душэўнаму спакою, які я шукаю; а паколькі я, будучы заўсёды абыякавым да клопатаў быць вядомым або не быць, тым не менш не змог перашкодзіць, каб у мяне склалася пэўная рэпутацыя, то я размеркаваў, што мушу зрабіць усё магчымае, каб яна не была прынамсі кепскай. Другая прычына, якая прымусіла мяне напісаць гэтыя радкі, у тым, што, назіраючы, як з кожным днём мой намер пашыраць свае веды

ўсё больш тармозіцца неабходнасцю праводзіць безліч вопытаў, якія мне немагчыма выканаць без чужой дапамогі, я, няхай і не цешачы сябе вялікай надзеяй, што грамадства колькі-небудзь прыкметна прычыніцца да маіх інтарэсаў, тым не менш не хачу ні адступацца ад свайго, ні даць падставу тым, хто мяне перажыве, папракнуць мяне калі-небудзь, што я, маўляў, мог бы пакінуць ім многае ў нашмат лепшым стане, калі б не паленаваўся паведаміць, чым яны маглі паспрыяць маім планам.

І я разважыў, што мне сапраўды няцяжка выбраць некалькі тэмаў, якія, не правакуючы залішніх спрэчак і не абавязваючы мяне раскрываць свае прынцыпы больш, чым я хацеў бы, разам з тым маглі б з дастатковай яснасцю паказаць, чаго я варты ці няварты ў навуках. Не ведаю, ці ўдалося мне гэта, і не хачу апырэджваць нічыйх меркаванняў, сам гаворачы пра свае пісанні, але буду вельмі рады, калі з імі уважліва азнаёмяцца, а каб даць большую падставу для гэтага, я ласкава прашу ўсіх, у каго ўзнікнуць якія-небудзь пырэчання, узяць на сябе цяжар пераслаць іх майму выдаўцу, а я, атрымаўшы ад яго паведамленне, пастараюся адразу далучыць свой адказ; такім чынам чытачы, маючы перад вачыма адначасова і пырэчанне, і адказ на яго, змогуць лягчэй меркаваць, за кім праўда; пры гэтым я абяцаю ніколі не даваць доўгіх адказаў, а толькі з усёю шчырасцю прызнаваць свае памылкі, калі буду ў іх перакананы, або, калі не змагу іх угледзець,

проста выкажу тое, што палічу патрэбным дзеля абароны напісанага мною, не даючы ніякіх дадатковых тлумачэнняў па якім-небудзь новым пытанні, каб не распачынаць бясконцага перацякання з адной тэмы ў другую. Калі ж некаторыя пытанні, аб якіх я вяду гаворку ў пачатку «Дыёптрыкі» і «Метэораў», выклічуць з першага погляду непрыняцце з прычыны, што я іх называю гіпотэзамі і, здаецца, не збіраюся абгрунтоўваць, то папрашу набрацца цяплення і ўважліва прачытаць усё да канца, і тады, спадзяюся, вы будзеце задаволеныя, бо довады тут, як мне здаецца, чаргуюцца ў такой паслядоўнасці, што кожны наступны даказваецца папярэднім, які ёсць яго прычынай, а кожны папярэдні, у сваю чаргу, — наступным, які ёсць ягоным вынікам. І не трэба думаць, што я тут дапускаю памылку, якую логікі называюць замкнёным колам, бо, паколькі большасць з названых вынікаў з вялікаю пэўнасцю пацвярджаюцца вопытам, то прычыны, з якіх я іх выводжу, служаць не так дзеля іх доказу, як дзеля тлумачэння, і якраз наадварот — самі даказваюцца гэтымі вынікамі. Калі ж я і назваў іх гіпотэзамі, дык толькі дзеля таго, каб засведчыць, што мяркую магчымым вывесці іх з тых першасных праўдаў, якія я тлумачыў вышэй, але я знарок не захацеў рабіць гэтага, каб не патураць некаторым разумнікам, якім уяўляецца, быццам яны за адзін дзень і пачуўшы ўсяго два-тры словы могуць спачігнуць усё, над чым іншы разважаў дваццаць год, і

якія тым больш схільныя да аблудаў і менш здольныя ўбачыць праўду, чым яны ўедлівейшыя і няўрымслівейшыя, і каб не даць ім падставы ўзбудаваць на тым, што яны палічаць за мае прынцыпы, якую-небудзь бязглуздную філасофію, у памылковасці якой потым будуць папракаць мяне; а што тычыцца думак, якія напраўду цалкам належаць мне, то я не шукаю апраўдання ў тым, што яны нейкія новыя, бо, калі ўважліва паглядзець, на чым яны грунтуюцца, дык, я ўпэўнены, яны акажуцца такімі простымі і блізкімі агульнаму разуменню, што пададуцца менш дзіўнымі і незвычайнымі, чым любыя іншыя, якія можна мець на гэтую тэму; і разам з тым, калі я хоць нешта і стаўлю сабе ў заслугу, дык зусім не тое, што дайшоў да іх першы, а тое, што прыняў іх не таму, што іх раней выказвалі іншыя, і не таму, што іх ніколі не выказваў ніхто, а толькі таму, што мяне ў іх пераканаў розум.

А калі рамеснікі й не здолеюць адразу выканаць вынаходніцтва, пра якое ідзе гаворка ў «Дыёптрыцы», я не думаю, што гэта будзе падставай назваць яго няўдалым; бо паколькі, каб вырабіць і наладзіць апісаныя мною машыны і пры гэтым не выпусціць з пад увагі ніводнае акалічнасці, патрабуюцца вялікія майстэрства і спрактыкаванасць, то мяне здзівіла б не менш, калі б ім удалося гэта з першае спробы, чым калі б нехта здолеў за адзін дзень навучыцца цудоўна граць на лютні толькі таму, што яму далі добрую партытуру. І калі я пішу ўсё гэта па-французску, на мове маёй краіны, а

не на лаціне, мове маіх настаўнікаў, дык раблю гэта праз надзею, што тыя, хто карыстаецца толькі сваім несапсаваным натуральным розумам, будуць лепшымі суддзямі маім думкам, чым тыя, хто верыць выключна старажытным кнігам; а што да тых, хто спалучае вучонасць з цвярозай разважлівасцю і каго я, уласна, і хацеў бы мець за адзіных сваіх суддзяў, дык я перакананы, што яны не будуць такімі прыхільнікамі лаціны, каб адмовіцца пачуць мае довады з прычыны, што я выказаў іх на простанароднай мове.

Зрэшты, я зусім не збіраюся заводзіць тут нейкую асаблівую гаворку пра поспехі, якія спадзяюся ў будучым зрабіць у навукх, і не хачу звязваць сябе нейкімі абяцаннямі перад грамадствам, у выкананні якіх не ўпэўнены; скажу толькі, што я рашуча настроены ўжыць увесь час, які мне застаецца пражыць, толькі на тое, каб пастарацца здабыць некаторыя веды аб прыродзе, з якіх можна было б вывесці ў медыцыне больш надзейныя правілы за тыя, што былі дагэтуль; і яшчэ скажу, што цяперашнія мае схільнасці настолькі аддаляюць мяне ад усялякіх іншых намераў, асабліва тых, якія, прыносячы карысць адным, немінуча прыносяць і шкоду іншым, што нават калі б з нейкай нагоды я вымушаны быў нечым такім заняцца, то не думаю, каб дабіўся б поспеху. І я публічна тут заяўляю пра гэта, хоць ведаю, што такая заява не дадасць мне павягі ў свеце, але ж я зусім не да яе імкнуся і заўсёды буду больш абавязаны тым, праз чью ласку змагу

бесперашкодна распараджацца сваім вольным часам,
а не тым, хто прапанаваў бы мне няхай нават самыя
пачэсныя пасады ў свеце.

Дэкарт, Рэнэ

Д 94 Развагі аб метадзе як правільна накіроўваць свой розум і шукаць праўды ў навуках / Рэнэ Дэкарт ; пер. з французскай Эм. Коласа.— Мінск : Выдавец Зміцер Колас, 2007.— 91 с.— (Галерэя чалавечай думкі)
ISBN 978-985-6783-32-9

Рэнэ Дэкарт (1596—1650) — выбітны французскі матэматык, фізік, фізіёлаг і філосаф, заснавальнік новай школы еўрапейскай філасофіі, якая, паводле лацінізаванай формы ягонага прозвішча (Cartesius), стала вядомай, як картэзіянства. Праца «Развагі аб метадзе» — першы філасофскі твор, напісаны на французскай мове.

Адрасуецца шырокай чытацкай аўдыторыі.

УДК 821.124-92
ББК 84(0)4

**У серыі «Галерэя чалавечай думкі»
выйшлі з друку:**

Зыгмунд Фройд

Дыскамфорт ад культуры

Імануэль Кант

**Пралегомены да любой будучай метафізікі,
што можа ўзнікнуць як навука**

Эразм Ратэрдамскі □

Пахвала дурасці

Рэнэ Дэкарт □

**Развагі аб метадзе
як правільна накіроўваць свой розум
і шукаць праўду ў навуках**

**У серыі «Галерэя чалавечай думкі»
рыхтуюцца да друку:**

Нікола Макіявэлі □

Уладар

Фрыдрых Гэгель □

Філасофія права

Па пытаннях набыцця звяртайцеся:

Тэл. 8-029-623.35.65, 8-029-765.19.37 □

E-mail: zkolas@yahoo.com

**У серыі «Літаратурная скарбонка»
выйшлі з друку:**

Ален Роб-Грые. Праект рэвалюцыі ў Нью-Йорку

Жан-Поль Сартр. Мур

Клаўс Ман. Мэфіста

Міка Валтары. Сінухе егіпцянін

Густаў Майрынк. Голэм

Яраслаў Івашкевіч. Панны з Вілька

**У серыі «Літаратурная скарбонка»
рыхтуюцца да друку:**

Фрыдрых Дзюрэнмат □

Юстыцыя

Густаў Майрынк □

Белы Дамініканец

Герман Гэсэ □

Стэпавы воўк

Патрык Бэсон □

Ліст да страчанага сябра

Мішэль Уэльбэк □

Мажлівасць выспы

Густаў Майрынк

Ноч Вальпургіі

Па пытаннях набыцця звяртайцеся:

Тэл. 8-029-623.35.65, 8-029-765.19.37 □

E-mail: zkolas@yahoo.com

У серыі
«Бібліятэка французскай драматургіі»
выйшлі з друку:

Том 1. *Аньес Жаўі, П'ер Бакры «Сямейнае падабенства»;*
Даніэль Буланжэ «Вясельная вандроўка»;
Франсіс Вэбэр «Вячэра з дурнем»
(Французская драматургія канца XX стагоддзя)

Том 2. *Жан-Поль Сартр «Мухі»;* ☐
Альбэр Камю «Праведнікі»; ☐
Самюэль Бэкет «Канец гульні»
(Французскія драматургі – Нобелеўскія лаўрэаты)

рыхтуюцца да друку:

Том 3. *Т'еры Манье «Блюзнер»;*
Эжэн Ёнэско «Непадкупны забойца»;
Андрэ Русэн «Хацінка»
(Французскія драматургі – чальцы Французскай Акадэміі)

Том 4. *Саша Гітры «Муж, жонка і каханак»;* ☐
Жан Ануй «Баль злодзеяў»;
Ралан Дзюбіяр «Наіўныя ластаўкі»
(Французскія драматургі трох пакаленняў XX стагоддзя)

Па пытаннях набыцця ☐
звяртайцеся:

Тэл. 8-029-623.35.65, 8-029-765.19.37 ☐
E-mail: zkolas@yahoo.com

Літаратурна-мастацкае выданне

Серыя «Галерэя чалавечай думкі»

Дэкарт Рэнэ

**РАЗВАГІ АБ МЕТАДЗЕ
як правільна накіроўваць свой розум
і шукаць праўду ў навуках**

Адказы за выпуск Зміцер Колас

Падпісана да друку 16.07.2007. Фармат 84х108 1/32.
Папера афсетная. Гарнітура Акадэмія. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 5,88. Ул.-выд. арк. 5,14. Наклад 1000 асобнікаў.
Заказ 1301.

Выдавец Зміцер Колас
ЛІ 02330/0133412 ад 14.10.04 г.
220023, Мінск, пр. Незалежнасці, 105-14.

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка
ў друкарні ЧУП «Ходр» ГА БелТІЗ
ЛП 02330/0056661 ад 29.03.04 г.
220004, Мінск, вул. Вывалення, 9.